

KITEKINTÉS

**NÓMENKLATURIZMUS:
A MÁSODIK MODERNIZÁCIÓ
BOLSEVIK TÍPUSÚ VÁLTOZATA****Garai László***

A 80-as évek elején a nizzai egyetemen szociológushallgatóimat arról próbáltam meggyőzni, hogy az igazi társadalomtudós dolga az, hogy a szociológiai felszín mögé hatoljon. Ezt a követelményt azután hamarosan velem szemben fogalmazták meg, rámutatva: ha már *odaátról* jövök, akkor ilyen módszertani elvekkel meg kell tudnom mondani nekik, *mi ez az egész ottan*. Ezeknek a diákoknak a többsége a franciaországi egyetemek hagyományai mentén baloldali volt, a baloldali diákok többsége pedig szocialista, s ekkoriban már e szocialista diákok nagy többsége nem volt hajlandó tudomásul venni, hogy ahonnan én jövök, annak köze lenne szocializmushoz. A megrendelést jogosnak kellett elismernem, és meghirdettem egy szakszemináriumot „A nómenklaturizmus gazdaságpszichológiája” címmel.

A cím előzménye az volt, hogy ekkoriban jelent meg Voslensky nagyszerű szakmunkája, *A nómenklatúra*¹. A Nyugat-Európában bestsellerre vált könyv Marx társadalomtudományos szemléletét a Szovjetunió társadalmi viszonyainak mélyén rejtőző struktúra feltárására alkalmazta, amellett érvelve, hogy ezt a mélyszerkezetet, *ugyanazon a módon és mértékben* határozza meg a benne kialakult és működő hatásköri lista, a *nómenklatúra*², amilyen módon és mértékben az előző évszázadban

* A szerző *Gazdaságpszichológia* című, megjelenés alatt álló könyvének egyik fejezete (rövidített szöveg).

** Háttérismeretek a szerzőről és e témában való további kutatásainak eredményéről ⇒ <http://www.jate.u-szeged.hu/~garai/garai.htm>

¹ Voslensky, M., 1980: *La Nomenclatura: Les priviligiés en URSS*. Pierre Belfond.

² Vö. 89–98. oldallal.

kialakult viszonyokat a felszín alatti mélyrétegekben a tőke, a *kapitál* szervezte. Ha ez utóbbi szerveződés rendszerét egy célszerűnek bizonyult szóhasználat ezért *kapitalizmus*nak nevezte el, akkor ugyanezzel a logikával célszerűnek véltem azt a másikat *nómenklaturizmus*ként megjelölni. Jómagam amellett érveltem (s fogok érvelni itt is), hogy ez a megnevezés mindenesetre közelebb áll a bolsevik típusú társadalmak lényegéhez, mint az, amelyet ezekre a társadalmakra mindmáig egyetértésben alkalmaznak hívei és ellenfelei: szocializmus.

Az elnevezés kérdésére nézve ugyanakkor figyelembe veendőnek tartom azt is, amit Schumpeter írt, amikor az I. világháború után nem sokkal rámutatott: „A kapitalizmus olyan nyilvánvaló módon alakul át valami mássá, hogy [azt, ami e változások eredményeként előáll] csak ízlés és terminológia kérdése lesz szocializmusnak nevezni vagy sem.”³

Jelen könyv korábbi fejezetei megvizsgálták ennek a Schumpeterféle nyilvánvaló mássá levésnek azt a részét, amely a gazdaságpszichológia illetékességi körébe tartozik: a *második modernizációt*⁴. Jelen fejezet pedig azt a rendszert, amelyben úgy alakult „ízlés és terminológia”, hogy ezt a képletet történetesen nevezni is szocializmusnak nevezték, úgy vizsgálja meg, mint a *második modernizáció bolsevik típusú változatát*.

A forma és a szubsztancia

Szükségszerű tartozéka-e a bolsevik típusú változatnak a bolsevik típusú ideológia?

A második modernizáció évszázadát s így a szocializmus történetét is hosszú időn keresztül kísérte az a gyakorlat, melynek szerves része volt, hogy *a fejleményeket szándékokból származtatták*. Vagy úgy, hogy *igaz szándékból jó fejleményt eredeztettek* – vagy pedig úgy, hogy *a rossz fejleményt gonosz szándék munkájának tulajdonították*.

³ Schumpeter, J., 1971: The instability of capitalism. In: Rosenbert, N. [ed.]: *The economics of technological change*. New York. 41–42. lap.

⁴ Modernizáción a könyv azt a gyakorlatot érti, amikor egy társadalmi-gazdasági rendszer a maga működésének feltételeit saját maga gyártja le; második modernizáción pedig azt a 20. századdal kezdődött időszakot, amikor ezt a gyakorlatot az anyagi erőforrásokról az emberi erőforrásokra is kiterjesztették.

Tulajdonképpen ez a gyakorlat áll már a kialakuló nómenklaturista rendszer elnevezése mögött is: minthogy szocialista volt a forradalmi szándék, amely a Szovjetuniót a maga nómenklaturista rendszerével produkálta, ebből (és csakis ebből) következett, hogy a szándék produkálta mű nem is lehetett más, mint szocializmus.

Az a mechanizmus, amely a szándék szocialista jellege alapján bármely fejleményt szocialistává stilizál, csak addig működhet, amíg a hatalmi akarát nem kezdi a bevezetett tervgazdálkodás jegyében előre kijelölni, hogy mi is legyen a munkálkodás fejleménye. Ettől fogva viszont minden olyan fejleményt, amely a tervezettől elmaradt, ellenséges, szabotáló szándéokra vezetnek vissza. Amikor a mezőgazdaság azért stagnál, mert fejlődésének forrásait a nehézipar erőltetett fejlesztésére fordítják, akkor ez szocialista szándéknak a fejleménye, s így maga is szocialista – amikor e fejlemény kolorádóbogarak inváziójának a következménye, akkor a nyilvánvalóan nem szocialista következmény mögött előkeresik azt a nem szocialista szándékot, amellyel e kártevő rovarokat *kártevő titoista imperialisták* telepítik.

Ennek a gondolkodásnak a stílusparódiája, amikor Sartre azt írja, hogy *a budapesti metró építkezését a város ellenforradalmi talaja akadályozta*: az történt ugyanis, hogy a moszkvai metró építkezésének technológiáját a budapesti metróépítkezésnél is alkalmazni kezdték, s az ötvenes évek közepére kiderült, hogy ennek a városnak hóforrásoktól tagolt talaján azt nem lehet használni.

Ha az általunk itt vizsgált képletnek ennyire fontos hatótényezője a szándék, melyet megfeleltetnek a belőle fakadó tettnek és az ebből fakadó következménynek, akkor éppoly fontos hatótényező kell hogy legyen az ideológia, amelynek értéktételezéséből a szándék leszármaztatható.

S a bolsevik típusú képlet története azt is mutatja, hogy (legalábbis e társadalmak klasszikus – sztálini, Mao Ce-tung-i – korszakában) a mindenkor vezetőnek mindennél nagyobb súlyt fektetett az ideológiai nevelésre, átnevelésre, tisztogatásra stb.

Igen figyelemreméltóan szerepel ez a tapasztalat abban az elméleti elemzésben, amelyet Kornai János ad a bolsevik típusú rendszerről szóló könyvében.

Kornai mindenekelőtt, elemzésének logikai szigorúságára törekedve elutasítja azt, hogy a szocialista rendszert valamely véletlenségből eredtessük: olyasmiből, „hogy egy kíméletlen diktátor és szolgálalkú bé-

rencei megfélemlítéssel és erőszakkal ráerőltetik uralmukat a népre”;⁵ hogy a Szovjetunió az oroszországi történelem megannyi esetlegességét kényszeríti rá a maga szatellitáira, s ott e mesterséges képződmények kiszorítják mindazt, ami az egyes országokban szervesen kifejlődhetett volna, ha a maguk természete szerint alakíthatták volna a sorsukat. „Bármily erős volt is a szovjet befolyás” – írja Kornai János –, „ennél erősebbnek tűnik az a hatás, amelyet a klasszikus [bolsevik típusú] rendszer belső logikája gyakorol. Ha a szovjet hatás és a belső erők együttes eredőjeképp megkezdí tevékenységét [egy] »genetikus program«, akkor a rendszer összetartozó vonásai kifermálódnak, létrehozák egymást. Nem a szovjet hiánygazdaság példájának utánzása hozza létre a keletnémet vagy a mongol hiánygazdaságot, hanem a rendszer belső természete.”⁶

E belső természetnek pedig olyan logikáját mutatja be a könyv, amely szerint a hiánygazdaságért a tervalku mechanizmusa okolható a puha költségvetési korláttal; ez utóbbiért a gazdasági rendszernek az a jellegzetessége, hogy benne a bürokratikus koordináció erőteljes túlsúlyban van a piaci koordinációval szemben; ezt megint csak az állami tulajdon és a kváziállamiként viselkedő szövetkezeti tulajdon uralkodó pozíciója eredményezi; ennek pedig (továbbá e kauzális sor előbbi tényezőinek közvetlenül is) a végső oka: egy marxista–leninista párt osztatlan hatalma.⁷ S eközben Kornai János még hangsúlyozza is: „Nem minden egypártrendszer vezet klasszikus szocialista rendszer kialakulásához. Elengedhetetlen, hogy a hatalom monopóliumát gyakorló pártot áthassa a szocialista rendszer hivatalos ideológiája”, lévén, hogy a szóban forgó „párt szervezeti léte és ideológiája csak az elméleti elemzés síkján választható el. Egységet alkotnak, mint a test és a lélek”.⁸

⁵ Kornai János, 1993: *A szocialista rendszer*. Bp.: Heti Világgazdaság Kiadói Rt. 389..

⁶ *Id. mű*, 394. lap.

⁷ Kornai tudatosan vállalja (vö. művének 384. lapjával) a marxista tradícióval való kapcsolatot abban, hogy, miközben nem tagadja a kölcsönhatást ezek között a tényezők között, mégis megkülönböztet közöttük „mélyebbeket” és „felszínebbeket”, s az előbbitől az utóbbi felé irányuló kauzális hatást súlyosabbnak tekinti, mint az ellenkező irányút. Szakítás viszont e tradícióval, hogy a determináció mélyebb rétegében nem okvetlenül a gazdasági „alapot” keresi, amely a maga „felépítményeként” határozná meg, ami a társadalom életében például ideológia, mert lám a szocialista rendszer legalapvetőbb determinánsát abban látatja, hogy egy marxista–leninista párt megszerzi a hatalmat és osztatlanná teszi azt.

⁸ *Id. mű*, 381–382. lap.

Ezen a ponton azután sokan vitatkoznak Kornai Jánossal. Például Yvan Craipeau⁹, aki a maga megállapításait nemcsak a 14 „klasszikus” országra értelmezi a Szovjetunióval kezdve s Magyarországon és Lengyelországon keresztül Kubával végezve, hanem *ugyanannyira* azoknak az országoknak egy a további csoportjára is, amelyek listája Kongóval kezdődik, s Angolán és Kambodzsán keresztül egészen a szocialista szándékot 1980-ban bejelentő Zimbabwéig terjed.

Ezen országok sorából az orosz, az albán, a jugoszláv, a kínai és a vietnami társadalmi átalakulásban Craipeau szerint – más-más mértékben és módon – arról volt szó, hogy egy modernizációs fejlődésben erősen elmaradott szegény ország antiimperialista forradalmának élcsapatként egy olyan jól szervezett és fegyvelmezett képződmény vált ki, amely *történetesen* szocialista célokat követett egy olyan ideológia mentén, amelyet *történetesen* Marx történetfilozófiájából eredeztettek.

Különböző elemeknek e véletlen összekapcsolódása nyomán ezekben az országokban kialakul *valamennyi úgynevezett szocialista ország azonos társadalmi struktúrája*: egyfelől,

az állam totális ellenőrzés alá vonja a jellegzetes kapitalista feladatokat megvalósító (iparosító és az ehhez szükséges tőkét akumuláló) gazdaságot s ennek révén az egész civil társadalmat;

másfelől,

ugyanakkor engedi magát totális ellenőrzés alá vonni egy olyan szervezet által, melyet e szerepre az a vasszervezet és nagy társadalmi tekintély predesztinál, amely az általa vezetett s végül a társadalom radikális átalakulását eredményező hosszán tartó harcban alakul ki; e szervezetnek a totális hatalmát egy olyan, általa képviselt ideológia legitimálja, amelyet a társadalom igen nagy többsége elfogad.

⁹ Lásd Craipeau, Y., 1982: *Ces pays que l'on dit socialistes...* Paris: Etudes et documentation internationales.

Yvan Craipeau fiatalon Trockij egyik személyi titkára volt, amikor a győzelmet szenvedett orosz forradalom immáron száműzte ezt a vezérét s a választott letelepedési helyről, Franciaországról még nem derült ki, hogy ez is csupán ideiglenes. Ezt az epizódot csak azért érdemes szóba hozni, mert már ennek alapján is gyanítani lehet, hogy a marxista tradíció egyfelől őtöle sem teljesen idegen, másfelől őt sem ortodox szigorúsággal vezeti, amikor majdnem fél évszázaddal később megírja hivatkozott monográfiáját.

Craipeau szerint *ennek a struktúrának a kapcsolata Marx történetfilozófiájával és a benne tételezett szocializmussal még az orosz bolsevik forradalom esetében is csupán esetleges*, s hogy mennyire, ezt az ún. szocialista országok további csoportjainak történetével bizonyítja. Pl. azéval, amelyek közé Magyarország is tartozik: ezek a kelet-közép- és kelet-európai országok különböző mértékben voltak szegények és különböző mértékben voltak elmaradva a modernizációs fejlődésben, antiimperialista forradalmukba sokkal inkább külső hatásra fogtak bele, mintsem egy kommunista párt kezdeményezésére, amelyet e forradalom élcsapatává is a külső hatás emelt a maguk ideológiájával és szocialista céljaival együtt, eltérően az előző országcsoporttól, ahol a folyamatnak nemcsak egy részét, hanem a teljességét a társadalom saját belső fejlődése eredményezte.

Megint másképp alakultak a viszonyok Kubában. Itt ugyanolyan antiimperialista forradalom zajlik le, mint e történet klasszikus országai-ban, ennek nyomán ugyanolyan társadalmi struktúrában fognak hozzá az iparosítás és tőkefelhalmozás jellegzetesen kapitalista feladatához, azonban mindez anélkül történik, hogy a benne kulcsszerepet betöltő alakulat – Castro gerillahadserege – szocialista célokat követne, s hogy ideológiáját Marx történetfilozófiájából eredeztetné. Csak miután e folyamat kiteljesedett, *kulcs tényezője utólag stilizálja magát kommunista párttá, vezérlő eszméit pedig marxizmus–leninizmussá*.

S végül Algéria példáját Craipeau még Kubáénál is fontosabbnak tartja. Itt ugyanis történelmi okok folytán még csak arról sincs szó, mint Kubában. Kubában létezett igazi kommunista párt, csak az kezdetektől fogva ellenezte az Egyesült Államok ellen irányuló antiimperialista forradalmat. Ennek a kommunista pártnak a helyét az utólagos stilizáció folyamatában elfoglalhatta a forradalom igazi élcsapata.¹⁰ Algériában azonban ezt kizárja, hogy a „létező” kommunista párt úgy áll végig szemben az egész forradalmi folyamattal, hogy eközben nem egy harmadrangú s ezért végül is „leváltható” kommunista pártról van szó, mint Kubában, hanem a világ egyik, akkoriban legerősebb és legnagyobb tekintélyű ilyen pártjáról, a Francia Kommunista Pártról. Az algériai kommunisták ennek a tagjai, az FKP pedig szerves képződménye – ha ellenzéki képződménye is – annak a Franciaországnak, amely ellen az algériai forradalom a maga antiimperialista harcát vívja.

¹⁰ Erről lásd a 88. oldalt.

Így aztán Algériában a kialakuló társadalmi szerkezetben az osztatlan hatalom kulcspozícióját nem egy, akár csak frissiben kinevezett kommunista párt foglalja el, hanem a Nemzeti Felszabadítási Front (FLN). Ráadásul ez, amikor Ben Bellát megbuktatja a hadsereg, maga is megbukik, és átengedi az osztatlan hatalom kulcspozícióját... ennek a forradalmi hadseregnek. A legitimáció ideológiai eszköze pedig eközben az iszlám lesz, és mindvégig az is marad. Ugyanakkor *a kialakuló társadalmi szerkezet ugyanaz, mint amely a Szovjetuniótól Kubáig mindenütt kialakult azokban az országokban, amelyeket szocialistának neveznek.*

Vajon Craipeau-nak van-e igaza, és elégséges, hogy egy jól meghatározható *forma* megvalósuljon, amelyben akármilyen elit alakulat akármilyen ideológiával konszenzust teremt az általa szervezett társadalomban? Vagy pedig Kornai Jánosnak, aki a *szubsztanciára*, a formát hordozó anyagra nézve kiköti, hogy ne akármilyen elit alakulat, hanem kommunista párt foglalja el az osztatlan hatalom kulcspozícióját, s ne akármilyen ideológiával hozza létre a rendszernek egy időre működőképeséget biztosító konszenzust, hanem „marxizmus–leninizmus”-sal, amellyel „egységet alkot, mint a test és a lélek”.

Bizonyos mértékig Kornainak is, Craipeau-nak is igaza van. Azonban, hogy melyiknek milyen mértékig, ennek áttekintéséhez szükség van egy olyan összefüggésnek a tekintetbe vételéhez, amelyet sem Kornai, sem Craipeau nem vesz tekintetbe: hogy

a bolsevik típusú rendszer nem egyszerűen modernizációs feladatokat próbált megoldani, hanem olyanokat, amelyek a második modernizációval kapcsolatosak.

Emberi tőke a szocializmusban

Vagyis olyan termelési feladatokról van szó, amelyeknél vagy az inputnak, vagy az outputnak (netán mindkettőnek) az összetevői között *emberi tőke is jelen van.*

Márpedig hogy ténylegesen jelen van, ezt Theodore W. Schultz adatsora bizonyítja. Igaz, nem a szocialista rendszerről, hanem az Egyesült Államokról mutatja be, hogy benne „a munkaerő képzettségállománya körülbelül *nyolc és félszeresére* emelkedett 1900 és 1956 között, miközben az újratermelhető tőkeállomány [csak] *négy és félszeresére* nőtt, ha mindkettőt 1956-os árakon mérjük”; s hogy tehát „értékét tekintve ez a

képzettségállomány 1900-ban az újratermelhető tőkeállománynak csak 22%-a, 1956-ban pedig már 42%-a volt”¹¹ stb.

Vajon mi történik a 20. század ugyanezen és további évtizedei alatt a Szovjetunióban és a többi szocialista országban? „Amíg a szocialista rendszer el nem jut a teljes foglalkoztatásig, állandóan van mozgósítható külső munkaerőtöbblet” – olvassuk Kornainál, aki e megállapítást többek között így folytatja: „A munkaerőtöbblet túlnyomó része szakképzetlen munkaerőből áll...”

Mielőtt folytatnánk az idézetet, írjuk ide, hogy maga Schultz az ilyen állapotokról azt állapítja meg, hogy velük kapcsolatosan még nem említhető különösebb beruházási kedv az emberi tőkébe: „Nehezen hihetjük, hogy a munkaerő minőségi komponensei iránti kereslet gyors ütemben nőtt Nyugat-Európában az iparosodás első szakaszában. A munkaerő akkoriban bőséges és olcsó volt; a munkások főleg írástudatlanok és szakképzetlenek voltak; elsősorban erőkifejtést követelő fizikai munkát végeztek. A munkások értelmének, tudásának és egészségi állapotának javulása, úgy látszott, nem volt előfeltétele a szóban forgó időszak mély benyomást keltő gazdasági növekedésének.”¹²

Persze Nyugat-Európában az iparosodás első szakasza a 19. században zajlott – a 20. században viszont már olyan folyamatok mentek végbe, amelyek során a munkások értelmének, tudásának és egészségi állapotának javulása, úgy látszik, igenis előfeltétele lett a gazdasági növekedésnek. Legalábbis a Schultz által vizsgált Észak-Amerikában. De például Kornai a maga elemzését, amelynek idézését – „A munkaerőtöbblet túlnyomó része szakképzetlen munkaerőből áll” – fentebb félbeszakítottam, így folytatja: „...miközben a gyorsan növekvő gazdaság, különösen az ipar, meghatározott szakképzettséggel rendelkező munkaerőben szenved hiányt”¹³.

Vajon miképpen hidalta át a szocialista rendszer a mondat első fele és második fele által leírt valóságtartomány ellentétét? Vajon a szocialista rendszert mi determinálta inkább: az-e, hogy az iparosodás első szakaszának jellegzetes feltételei voltak számára adva – vagy pedig az, hogy a 20. század modernizációs feladatai? Hogyan kezelte a rendszer az ellentétet a rendelkezésre álló hatalmas munkaerőtöbblet szakképzetlenségé

¹¹ Schultz: *Id. mű*, 64–65. lap.

¹² *Id. mű*, 96. lap

¹³ Kornai János: *Id. mű*, 237–238. lap.

és a gyorsan növekvő és iparosodó gazdaság igénye között, amely meghatározott szakképzettséggel rendelkező munkaerőre irányult?

Tudjuk, hogy a klasszikus szocialista rendszer ezt az ellentétet olyan oktatási és szakképzési tevékenység kibontakoztatásával hidalta át, amelynek méretarányai éppannyira figyelemre méltóak, mint az anyagi tőke felhalmozásának mutatói ezekből az évekből. Magyarországon például az 1949 végén jóváhagyott első ötéves terv a műszaki mérnökök számát *megkétszerezni* rendelte, az agrármérnökök számát pedig *több mint két és félszeresére* növelni (pedig a mezőgazdaság kollektivizálásának tervét ekkor még nem is deklarálták). Az 1951-ben felemelt ötéves terv a felsőoktatás hallgatói létszámának is felemelt tempójú növeléséről rendelkezett: 8000 fő helyett több mint 30 000 fővel kellett emelni a létszámot, s ezen belül a mérnöki és a közgazdasági fakultások hallgatóit *megháromszorozni*. Megsokszorozták az 1947-ben elindított esti tagozatok hallgatói létszámát, és 1951-ben megkezdték a levelező képzést is. Az összes hallgatóknak 1949-ben még csak 12% -a, 1954-ben már közel 30%-a esti vagy levelező tagozaton tanult. Közvetlenül az első 5 éves terv megindulása után a Tervhivatal előzetesen jelezte a Vállás- és Közoktatási Minisztériumnak, hogy becslései szerint a következő 5 éves terv időszakában, 1954–1959 között, 12 000 új mérnököt kell majd kiképezni; négy hónappal később a Tervhivatal ezt az előzetes irányszámot már 20 000-re, további egy évre rá pedig 24 000-re emelte.¹⁴

S itt most nem ezeknek a tervszámoknak a megalapozottsága vagy megalapozatlansága a fontos, hanem az, hogy ennek az emberi tömegtermelésnek a mutatóit ugyanúgy tervezték, majd a tervszámokat ugyanúgy növelték vagy csökkentették a mindenkori politikai kívánalmaknak megfelelően, mint az anyagi tömegtermelését. Lehetséges-e, hogy ez ne idézze eszünkbe, amit a kétféle termelés nyomán bekövetkező kétféle felhalmozás kölcsönviszonyáról Schultztól fentebb idéztünk?

Amit mármost az emberi tőkével való gazdálkodás három meghatározó kérdéséről¹⁵, magától értetődik, hogy a válasz mindháromra: az állam. Az állam fedezi az iménti számoknak megfelelő ambiciózus képzési tervek költségeit; az állam a haszonélvezője is a megtermelt embe-

¹⁴ Az adatok forrása: Timár János: *Hatalom és döntésképtelenség*. KJK, Bp. 1989.

¹⁵ A könyvben jelen fejezetet megelőzően tárgyalt három kérdés:

ki a beruházó az emberi tőkébe?

ki az így képződött emberi tőke működésének a haszonélvezője?

ki a tulajdonos, akinek a rendelkezései működtetik az emberi tőkét?

ri potenciál működésének; s e kettő között a kapcsolatot az biztosítja, hogy a kiképezett emberi potenciálnak a tulajdonosa is az állam, amelyet a hasznélvezeti jog mellett megillet a rendelkezési jog is.

Emberi tőke és viszony

Pontosabban az emberi tőke tulajdonviszonyát tekintve az összefüggések ennél azért bonyolultabbak. Az, hogy saját testi és lelki képességekkel ezek tulajdonánál fogva másvalaki rendelkezik, ez a rabszolga viszonyának a képlete. Ehhez a hasznélvezeti és a rendelkezési jog mellett hozzátartozik az elidegenítés joga is, márpedig a bolsevik típusú rendszernek még legembertelenebb időszakában sem tehetette adásvétel tárgyává az állam a polgárát, nem adhatta bérbe, nem ajándékozhatta el, nem tehetette örökségi hagyatékká. Ám ez a viszony éppúgy eltér a szabad bérmunkásétól is, aki a maga munkaerejével teljes egészében maga rendelkezik. Szemben mindkét képlettel, melyeknek közös viszonyuk, hogy bennük az emberi potenciállal való rendelkezés osztatlan, itt valamiféle közös tulajdonáról van szó az államnak és az ő pénzén kiképezett polgárának, aki a maga adottságait és a kiképzésére fordított idejét „viszi be az üzletbe”.

Ha a tulajdonhoz hozzátartozik a rendelkezési jog, akkor a közös tulajdonhoz valamiféle közös rendelkezési jog tartozik. Minél magasabban képzett emberi potenciálról van szó, annál erőteljesebb érdek fűződik ahhoz, hogy ez a közös rendelkezési jog valahogyan működőképes legyen – s annál nehezebb ezt megvalósítani. A magasabban képzett emberi potenciál ugyanis *előállításához nagyobb összegű pénz befektetését igényli, működtetéséhez pedig nagyobb autonómiát*. E növekvő költségeket az érdekelt egyén csökkenő mértékben képes és hajlandó viselni – az autonómia növekvő igényének pedig az állam az, amely csökkenő mértékben hajlandó teret engedni. Az emberi potenciál előállításához az államnak biztosítani kell a maga rendelkezési jogát, mert hozzá kell jutnia a befektetett tőke haszonnal való megtérüléséhez, hogy a humán befektetéshez a továbbiakban is biztosítani tudja az eszközöket. Az emberi potenciál működtetéséhez pedig az egyénnek kell biztosítania a maga rendelkezési jogát, mert a növekvő autonómiát csorbítja minden, ami az egyént valamely képességének megnyilvánítására indiszponálttá teszi.

Márpedig az állam, illetve az egyén rendelkezési joga ugyanazon objektum tekintetében egymást korlátozza. A dilemma igazi megoldását

egy olyan működésmód jelenthetné, amelyet az ember akkor is autonómnak él át, amikor az ő eszközeit egy külső szervezet működteti – másfelől amikor önmaga rendelkezik saját eszközei felől, döntésében akkor is ennek a szervezetnek érdeke vezérli.

A továbbiakban annak bizonyítására teszek kísérletet, hogy

a bolsevik típusú társadalmi struktúra, mely az anyagi termelés optimalizálására olyannyira alkalmatlannak bizonyult, a maga precedens nélküli furcsaságaival az emberi termelés optimalizálásának az alapfeltételét próbálta biztosítani.

Bürokratikus állam élén illegális párt

A szocialista társadalmat úgy uralja egy *bürokratikus állam*, hogy a maga eredetéből, mely egy radikálisan államellenes, antibürokratikus mozgalom volt, mindvégig megőrzi az utóbbit annak idején irányító *illegális pártot*, mellyel egyszerre alkot feloldhatatlan kettősséget és elválaszthatatlan egységet.

Bürokrácia és karizma

A radikális bürokráciaellenesség közös jellemzője volt a 20. század legkülönbélebb radikális tömegmozgalmainak, amelyek kimondva vagy kimondatlanul, tudva vagy tudattalanul szemben álltak a bürokráciának azzal az elvével, mely szerint *egy társadalmi hatás nem a személyé, aki hat, hanem a funkcióé, amelyet visel a társadalmi alakzatban*. Nem véletlenül termelték ki minden, olykor egymást kizáró különbözőségük ellenére mindenütt e tömegmozgalmak a *karizmatikus vezért*, akiről a mozgalom militánsainak alapélménye lesz, hogy korlátlanul növelhetőnek tetsző társadalmi hatását nemcsak hogy nem egy bürokratikus államhatalomtól nyeri, hanem forrása éppen ez az antibürokratikus, államellenes radikális tömegmozgalom.

Nyilvánvaló, hogy Lenin a maga hatáskörét nem annak a kormányelnöki pozíciónak a funkciójaként tölti be, amelyet a forradalom után szerveződő szovjet államon belül elfoglal, de nem lehet e hatást abból sem levezetni, hogy a párton belül ő a Központi Bizottság Irodájának egyik tagja volt. Sztálin karizmájának sajátos természetére a következőkben még visszatérünk, ezt sem lehet azonban abból származtatni, hogy ő volt a párt adminisztrá-

ciójának a vezetője (fő-titkár), amit később összekapcsolt, majd utóbb felcserélt a kormányelnöki funkcióval.

Az a csoport, amely a vezér karizmájának a legelső közege, egyszerűen maga is cselekvően vesz részt a történelmi folyamatban, s abban a vezérrel együtt egyfajta kollektív karizmát nyer: a vezér társainak, a radikális tömegmozgalom vezérkarának karizmáját. Hasonlóan nyeri el kollektív karizmáját az egész párt, amely a vezérkar karizmájának legelső közege, s egyszerűen vele együtt cselekvő résztvevője is a történelemnek; bizonyos mértékben ugyanez állítható az egész mozgalomról. Általában ebben a történelmi folyamatban a karizma egyfajta körkörös alakzatban tovaterjed: az a csoport, amely a vezér karizmájának, illetve egy szűkebb csoport kollektív karizmájának a közege, az együttes történelmi akcióban maga is alanyává válik egyfajta kollektív karizmának, amelyet e tágabb csoport tagjai mint csoporttagok fognak viselni, tehát szociális identitásuk révén, de a maguk személyes karizmájaként.

Vagyis hatnitudásként. Általában minél tágabb csoportnak a kollektív karizmájáról van szó, annál szűkebb a hatásköröknek az a készlete, melyet e karizma a maga alanyához hozzárendel. Alább majd látni fogjuk, hogy a kollektív karizma alanya és közege között kialakuló viszony később hogyan fog a szocialista társadalom mélyszerkezetét meghatározó *nómenklatúrává* intézményesülni.

Itt most annyit állapíthatunk meg, hogy a hatáskört a kollektív karizma sem pozícióhoz rendeli közvetlenül, hanem a személyekhez, ha nem is minden egyes személyhez külön-külön. Az eredeti karizmatikus kollektíva tagja a megdöntött és megszerzett államhatalmat az első időben nem *funkcionáriusként* gyakorolja, hanem *komisszárként*.

A funkcionárius és a komisszár közötti különbség valahogyan azzal kapcsolatos, hogy az egyikük hatalmának a forrása a *bürokratikus állam*, a másikuké pedig, ellenkezőleg, a bolsevikok egykori államellenes *illegális mozgalma*. Az előbbi valamilyen szociális kategória mentén tartja nyilván az embereket, tekintet nélkül arra, hogy kiről van szó személy szerint: a hivatalnoknál az számít, hogy a ranglétra melyik fokán áll, az ügyfélnél az, hogy melyik paragrafus érvénye alá esik. Az illegális mozgalomnak viszont éppen a személyről kell tudnia számon tartani, hogy mi az erőssége és mi a gyengéje. S valahányszor egy illegalitásból előjövő kommunista párt berendezkedik a legális életben, mindig hozza magával az illegalitás tapasztalataiból összeállított listáját annak, hogy kiben mennyire lehet megbízni, s hogy kit micsodával lehet a dologi helyzet tennivalói közül.

Az illegalitás idején ezt a tudást, természetesen, nem foglalják papiroson írszerrel vezetett valódi listába. Ez a tudás az illegális mozgalom szervezőinek a tudása, amelyet úgy kezelnek, hogy ez igen nagyfokú *rugalmasságot* biztosít az egész illegális alakulatnak. A kevésbé fontos tennivalókat és az ilyenekkel megbízható személyeket a központ és a tagság közötti összekötő egyedül tartja nyilván, és a velük kapcsolatos döntéseket maga hozza – ugyanakkor a fontosabb tennivalókra és az ilyenekkel is megbízható személyekre nézve az összekötő tájékoztatja a központot, és a továbbiakban az ilyen személyeknek, illetve az ilyen tennivalóknak a kezelése a központ illetékességébe tartozik. S a szerveződés ilyen módja egyszersmind maximális védelmet nyújt az embereknek az ellen, hogy a saját sejtjükön kívül történő lebukás láncreakciója órájuk is kiterjedjen: a szervezet és annak minden egyes része nagymértékben *ellenőrizhetetlen kívülről*.

Amikor azután az egész illegális mozgalmi szervezet átveszi az államhatalmat, akkor az első időkben a bürokratikus technikát felváltják ezzel a rugalmas, de ellenőrizhetetlen illegálissal. Nem az történik, hogy a bürokratikus struktúra egyes pozícióiban a párttagok kezdenék felváltani a korábbi funkcionáriusokat, hogy ezáltal ők lássák el – törvényesen – a funkcióval járó hatáskört. Hanem az embereket megbízzák az éppen aktuális tennivalókkal, s ezek a megbízottak, *komisszárok* – a törvényektől függetlenül – végzik, amit a maguk forradalmi dolgának tudnak.

Persze a továbbiakban, amikor az új hatalom államhatalomként megszilárdul, akkor a bürokrácia elve érvényre jut. Akiket megbíztak, hogy a hatalom meghatározott körét gyakorolják, sorra kinevezik olyan pozícióba, amelynek e hatáskör a funkciója.

Sőt a pártapparátus kiépülésével a bürokrácia elve behatol az egykori államellenes mozgalmat irányító illegális pártba is: pl. az orosz forradalom után öt évvel az OK(b)P apparátusában már 15 325 funkcionárius dolgozott, további tizenöt évvel később pedig már csupán középszintű pártvezetői pozícióba ennek a számnak a két-háromszorosa volt kinevezve.

Ennél is sokkal fontosabb fejlemény azonban, hogy miközben a személyhez a kollektív karizma is a viselt hivataltól függetlenül rendeli hozzá a társadalmi hatóképességnek meghatározott körét, a kollektív karizma képviselőjére is kezdik a személyeket *kinevezni*, mint egy hivatalra.

1923 májusában volt az SzK(b)P-nek 386 000 olyan tagja, akik az illegalitás, a forradalom, a polgárháború során bolsevikká tették magukat, s ez akkor –

értékelő előjel nélkül megállapíthatjuk – minden lényeges szempontból meghatározta társadalmi hatóképességüket. Egy év leforgása alatt ez a taglétszám több mint 90%-kal megnőtt, s csak a Lenin halálát követő alig négy hónap alatt a Sztálin kezdeményezésére meghirdetett „lenini behívó” keretében 240 000 embert vettek fel a pártba, azaz *neveztek ki kommunistává*.

1930-ban a szövetségi köztársaságok Központi Bizottságainak, továbbá a területi pártbizottságoknak élén olyan titkárok álltak, akiknek 69%-a még a forradalom előtt lett a párt tagja, s így személyében hordozta a régi lenini gárda kollektív karizmáját – 1939-ben e karizma hordozóinak olyanokat neveznek ki, akiknek 80,5%-a 1924, vagyis Lenin halála után lett párttag.

Hogy kinevezéstől függ, ki az a személy, akinek kinevezéstől függetlenül lesz társadalmi hatóképessége – ez paradox minőséget ad az egész társadalmi szerkezetnek, amely a szovjet típusú fejlődés során létrejön. A karizmára való kinevezés paradoxonjának tragikusan groteszk visszaja volt, hogy a régi gárda tagjait úgy „váltották le” arról a kollektív karizmáról, amelyben élettörténetük jogán részesültek, hogy – ugyancsak a bürokratikus elvnek megfelelően – „kinevezték” őket a „nép ellenségé”-nek pozíciójába.

Ezek alapján tekintve Sztálin személyi kultuszát megállapítható, hogy kinevezéstől független társadalmi hatóképességét ő is – kinevezés útján nyerte el! Hogy mennyire erről a paradoxonról volt szó itt, ezt mindennél jobban mutatja az a válasz, amelyet Buharin (nem sokkal letartóztatása előtt) adott egy nyugat-európai szimpatizánsnak, aki arról faggatta őt, miképpen történhetett, hogy annyi kitűnő és nagy tehetségű személyiség helyett a Bolsevik Párt forradalmi központi bizottságának tagjai közül a középszerű Sztálin lett a vezető. Buharin válasza így szólt: „*Nem személy szerint őbenne bízunk meg, hanem abban az emberben, akit a párt a bizalmával tüntetett ki...*”

A bolsevik típusú struktúrában tehát a karizmatikus vezér sem a maga személyében hordozza a személyéből sugárzó karizmát, hanem (végső soron) a párt nevezi őt ki olyan személlyé, aki karizmát sugároz – az a párt, amelynek tagjai a kollektív karizmából szintén nem élettörténetük révén részesülnek, hanem (végső soron) ettől a vezértől kapják a kinevezésüket a párttagságra. Tökéletes kétpólusú rendszer ez, amelyben a két pólus között hibátlanul működik egy visszacsatolási mechanizmus: *A képessé teszi B-t, arra, hogy már eleve képessé tegye A-t erre.*

Minden olyan kísérlet, amely akár e mechanizmus működését, akár a működés elvét, a *demokratikus centralizmust* a bürokrácia kategóriáiban próbálja megérteni, szükségképpen visz zsákutcába.

A bürokrácia rendszerében a hatás egy irányba haladó: A csak úgy teheti képessé B-t bármilyen hatni tudásra, ha kinevezi olyan hivatalra, amelynek ez a hatni tudás a hatáskörébe tartozik. Ha ez a feltétel teljesül, akkor attól a pillanattól fogva, hogy B-t ebbe a hivatalba beiktatták,

megvan ez a hatni tudása. Attól a pillanattól, de nem korábbtól fogva. Márpedig ahhoz, hogy **A** teljesítthesse ezt a beiktatást, neki magának már a beiktatás pillanatát megelőzően meg kell hogy legyen ez a hatáskör, amelynek tehát nem lehet a forrása **B** legitim hivatali eljárása.

Ezért a bürokrácia rendszerében, ha hatáskörét annak köszönhetően gyakorolja valaki, hogy a nép akarata hivatalba helyezte, akkor e hatáskör nem terjed ki annak eldöntésére, hogy ki tartozzék a néphez – s ha uralkodói kegy juttatja a hivatalt, ennek viselője legitim módon nem szólhat bele abba, hogy ki uralkodjék. Mindkét esetben előfordulhat ugyan, hogy a szakigazgatás függetleníti magát legitimitásának e végső forrásától, és igenis lecseréli az uralkodót vagy éppenséggel a nép egy részét, megelőzve, hogy az lecserélje őt. Ám ez a lépés szükségképpen kívül esik azon a hatáskörön, amely a valóban legitim módon elnyert pozícióhoz van kapcsolva mint ennek legitim funkciója.

A paradoxont, hogy valakinek legitim hatásköre legyen arra, hogy ennek legitimációs alapját beiktassa erre a hatáskörre, illetve leváltsa onnan, a demokratikus centralizmus rendszerében az teszi lehetővé, hogy a hatáskör nem hivatalhoz van rögzítve, hanem – kollektív – karizmához. A karizma forrása a történelem, éppen ezért „normális” esetben ez kizáró ellentéte annak a hatni tudásnak, amelynek forrása olyan hivatal, ahova beiktatni s ahonnan leváltani valakit egyetlen pillanat műve.

A bolsevik típusú struktúra, amikor megvalósítja a karizmára való ki-nevezés paradoxonját, akkor tulajdonképpen a *történelemben történik utólagos beiktatás*.

Ennek jelenségvilágába vezet be Orwell, amikor az 1984-ben leírja az Igazság-minisztérium működését: Ogilwy elvtárs visszamenőleges megalkotásával és az elpusztított ember ködneműsítésével, vagyis visszamenőleges érvényű kiiktatásával a történelemből („You will never have existed” – mondja O’Brien Winstonnak).

Fontos látni a különbséget: ha ilyesmi bürokratikus rendszerben fordul elő, ott közönséges történelemhamisításról van szó – a demokratikus centralizmus rendszerében ezzel szemben a mindenkori „centrum”-nak és a hozzá artikulálódó „démosz”-nak olyan interakciója ez egymással, amely mellett az egyik pólus *tényleg* beiktatja a másikat olyan karizmába, amellyel *tényleg* együtt jár közös történelmük valamilyen előzménye, amelynél fogva e karizmatikus(sá tett) pólus *a beiktatás következtében már a beiktatást megelőzően* illetékes lesz arra, hogy a másik pólusról érvényes döntéseket hozzon.

Így a demokratikus centralizmus rendszere tulajdonképpen csak két ponton tér el egy olyan demokráciától, amelynek jogrendjét egy bürokrácia juttatja érvényre: a) a „démosz”, amikor valakit beválaszt a „centrum”-ba, az illetőt nem hivatalra, hanem karizmára választja meg; b) e választás visszaható érvénnyel illetékké teszi a kiválasztottat, hogy a „centrum” karizmájánál fogva kialakítsa a „démosz”-t, amely jogosult a „centrum”-ot megválasztani. Így a bolsevik típusú pártban a mindenkori „centrum”-nak megvan a legitim eszköze, hogy gyakorlatilag *korlátlan ideig biztosítsa a maga számára hatalmának feltételeit*.¹⁶

Ennek érdekében nem mindig jár el olyan radikálisan az apparátus, amint azt Kubában tette, ahol hat évvel azután, hogy győzött a forradalom, az egész kommunista pártot leváltotta. Amikor Castróék forradalmuknak szovjet típusú irányt adtak, szembe kellett nézni a tantétellel, mely szerint az ilyen forradalomnak bolsevik típusú párt az élcsapata. Márpedig Kuba Blas Roca vezette kommunista pártja a forradalmat kezdettől fogva és még sokáig kispolgári kalandorságnak minősítette. Ezért Castro és vezérkara a forradalom egykori résztvevőiből és a kiépülő hatalom kulcsfiguráiból ki-nevezett egy új kommunista pártot. Igaz ugyan, hogy ez a párt az első kongresszusát majd tíz évvel a megalakulása után fogja tartani; viszont ez a kongresszus legitim hatáskört ad a karizmatikus Castrónak és kollektív karizmát elnyert csoportjának mindarra, amit a kommunista párt létrehozása körül elkövettek, s aminek révén a kommunista párt tagságával és vezetőivel kapcsolatban immáron tényleg el lehetett mondani, hogy a forradalom az ő művük volt.

¹⁶ A köztudat, teljesen egybehangzóan tudós kremlinológusok hiedelmével éppúgy, mint maguknak az érdekelteknek az ideológiájával, ezt a hatalmat konszolidáló hatást államvédelmi hatóság típusú szerv működésének tulajdonította. Ebből a szempontból perdöntőnek minősülhet, hogy a Kínai Népköztársaságban a CseKa–GPU–NKVD–KGB mintájára szerveződő erőszak-apparátus sohasem alakult ki, s a hatalom hordozóinak azért még a megfélemlítést sem kellett nélkülözniük a hatalom konszolidálásának eszköztárából. A megfélemlítés azonban ott is, meg az ÁVH-típusú működés esetében is csak katalizált olyan folyamatokat, amelyeket nem ez, hanem a rendszer egészének bemutatott paradox működése állította elő.

Valójában e működés feltétele, hogy az így kialakult szerkezetet ne rázkódtassa meg mélyreható válság. Ilyennek bekövetkeztekor viszont – amint ezt éppen a rendszerváltás történelme a magyar, az NDK-beli, a csehszlovák, a bolgár bolsevik típusú párt példáján bizonyította – ugyanez a szerkezet teszi lehetővé azt is, hogy a „démosz” radikálisan leváltsa az egész „centrum”-ot. Aminthogy e szerkezet nélkül végső soron Gorbacsovnak sem sikerült volna megtennie, hogy történelmi léptékkal mérve egyetlen pillanat alatt megdöntse az egész rendszert.

A csehszlovák pártapparátus már csak egy pártkongresszust váltott le: azt a XIV. kongresszust, amelyet 1968. augusztus 22-én tartottak meg a prágai Vysočany-ban váltották le egy második XIV. kongresszusra. Továbbá kizártak 500 000 olyan embert a pártból, akiknek esetleges ellenzavazata nélkül a párt apparátusa a továbbiakban is legitim módon gyakorolhatta a hatáskörét, egyebek között azt, amelynél fogva kizárhat 500 000 olyan embert a pártból, akiknek esetleges ellenzavazata megfoszthatta volna legitimitásától e hatáskör gyakorlását. És leváltották a főtitkárt, akinek így nem kerülhetett sor olyan, az apparátust érintő esetleges intézkedéseire, amelyek híján ez a leváltás is legitim hatáskörgyakorlás volt.

Az a csekélyebb horderejű gyakorlat, amikor az új főtitkár a hivatalba lépése utáni első évek alatt leváltja maga körül a politikai bizottságot és a központi bizottságot, csak azért érdemel említést, mert trivialisításánál fogva hajlamosak vagyunk olyan természetesnek elkönyvelni, mint amikor a bürokratikus rendszerben az új hivatali főnök leváltja elődjének a beosztottait, márpedig a bolsevik típusú párt főtitkára semmilyen értelemben sem hivatali előljárója ezeknek a neki *fölérendelt* testületeknek.

Ellenben a neki tényleg *alárendelt* pártapparátus maga képes lecserélni a főtitkárt, ahogyan ezt például Hruscsovval és Dubčekkel megtette. Így nem kerülhetett sor e főtitkárok olyan, az apparátust érintő intézkedéseire, amelyek híján a hivatali főnöknek ez a lecserélése is legitim hatáskörgyakorlás keretében mehetett végbe.

A nómenklatúrizmus lényegéhez tartozik az a kettősség, amely az állami funkcionáriusok bürokratikus rendszere mellett kezdettől végig fenntartja a párt komisszárjainak – a pártapparátus *illetékes elvtársainak* – ezt az illegális rendszerét.¹⁷

A nómenklatúra

A nómenklaturista nem funkcionárius, hanem egy olyan – uralkodó – osztálynak a képviselője a „létező szocializmusban”, amelyben feloldódik funkcionáriusnak és komisszárnak, egyáltalán bürokratikus államnak és illegális pártnak feloldhatatlan kettőssége. Ennek a feloldásnak, a funkcionáriusokkal, illetve a komisszárokkal dolgozó technika

¹⁷ Érdemes a két rendszer között például a következő formai ellentétre figyelni: az állami szervek irányító működését mindenkor az *írásbeliség* jellemzi, azzal a hátránnyal, amit a papírmunka merev formalizmusa jelent, és azzal az előnnyel, amit az ellenőrizhetőség – a pártapparátus viszont a maga mindenkori munkáját elsősorban a *szóbeliség* alapján végzi, adott esetben a tartalom megkívánta rugalmassággal, de minden esetben ellenőrizhetetlenül (ezt a „telefonbeli” ügyintéztést nevezte el a magyarországi szóhasználat *kézi vezérlésnek*).

egyesítésének a terméke a *nómenklatúra*: az a jegyzék, amelyben immáron elsősorban nem tennivalókat tartottak nyilván, mint a komisszárnál, hanem hivatali hatásköröket, mint a funkcionáriusnál. Mégis pontatlan, ha a nómenklatúrát „hatásköri listá”-nak fordítják: valójában a hatásköröknek egy készletével együtt a nómenklatúra számon tartotta – éppúgy, mint a komisszárnál s mint egykor az illegalitásban – azoknak a személyeknek is egy készletét, akiknek bármelyike a kérdéses hatáskörök bármelyikével *megbízható*. Megbízható – a szónak mindkét értelmében: abban az értelemben is, hogy a személyt rátermettnek ítélik a listán számon tartott hatáskörök bármelyikére, és abban is, hogy olyanoknak becsülik, mint akitől a szóba jött funkcióban lojalitást lehet majd várni a bolsevik típusú szervezet egésze iránt.

Akit a megbízható személyek közül a szóba jövő hatáskörök valamelyikével éppen megbíznak, annak megbízatását esetleg legitimálják, ki-nevezve őt arra a hivatalra, amelynek ez a hatáskör a funkciója. Ami azonban számítani fog, az nem az, hogy milyen hivatalról van szó.

Jól mutatja a nómenklatúra igazi lényegét egy olyan markáns nómenklaturistának az életpályája, mint akit a következő esszé bemutat:

Politikapszichológiai esszé Aczél Györgyről

A nomenklaturista értelmiségi

Nyolcvan évvel ezelőtt, 1917. augusztus 31-én született Aczél György.

Gyermekkorának, felseerdülésének évtizedében terjedt el Amerikából a kifejezés: *self made man*. Egyfajta kultusza támadt akkor az érkező hírekre fogékony Európában a vonatkozó teljesítménynek: hogy valakit nemcsak apjától öröklött nemesi cím, kapott rész egy tőkevagyonban, ellesett vagy belévert mives mesterség, netán a családról reá szálló klientúra tehet azzá, amivé majd lesz, hanem magát az ember saját maga is megcsinálhatja.

Alkalmasint ez a gyermekkorát végigkísérő divat is tette, hogy egy zsidó hentesegéd árvája négy év árvaházi hanyattatás, majd inaskodás, csavargás, gyermekbíróság elé kerülés után nekiállt „megcsinálni magát”. Nem lehet másképp, mint így értelmezni például azt a gesztust, hogy ilyen múlttal egy kamasz, akit később majd Aczél Györgynek fognak hívni, megkeresi Szerb Antalt, és megkéri, hogy állítsa össze neki azoknak a könyveknek a jegyzékét, amelyeket el kell olvasni.

„A listát megkapta, a könyveket elolvasta” – tudósít *Aczél és korunk* című nagyszerű könyvében Révész Sándor.

Akinek „természetesen” jut cím vagy von, tudás vagy kapcsolat, az a *self made man* gyakran lenézi. „Aczél György parvenü volt” – írja róla is például a könyv egyik kritikusa. Holott a parvenü nem a maga erőfeszítéseinek köszönheti felemelkedését, hanem a szerencsésének, amelyről nem tudja (vagy nem akarja tudni), hogy forgandó, hogy többnyire ejti is, akit emel. Ezért a parvenü komikus figura – a *self made man* nem az. Aczél György bukásában sem vált nevetségessé.

Az értelmiségi ember különösen őriz valami tiszteletféleséget aziránt, aki maga nem értelmiséginek született, de azzá tette magát. Az a helyzet, hogy ahhoz képest, aki közülünk a kultúra létező értékeinek megtartásával tölti az életét, a becslés egyfajta többlettel tekintünk arra, aki ezenfelül még alkot is valamely addig nem létező értéket a kultúrának – márpedig aki magát alkotja meg értelmiségiként, az bizonyos értelemben éppen ezt teszi. eltérően attól, aki „született értelmiségi” – de akiről majd még ki kell derülnie, vajon alkotó-e még ezenfelül.

Talán ezzel is összefügg, hogy a róla szóló könyvben egy lapnak csaknem a felét foglalja el azoknak az elitértelmiségieknek a felsorolása, akikkel Aczél György baráti viszonyba kerül. Méghozzá nem annak az eszközrendszernek a révén, amelyet a könyv majd (igen találó szóval) *kegygazdálkodásnak* nevez, bemutatva, hogyan szerez vele Aczél György az elitértelmiségből barátokat – nem magának, hanem a pártnak, amelynek majd második számú vezetője lesz.

Tagja ennek a pártnak tizennyolc éves korában lett Aczél, s ennél megfelelőbb életkor nincs is az ilyen elköteleződésre. Ez az az életkor, amikor a felnőtt életbe kilépő ember felfedezi, milyen rosszul van berendezve a világ, és fellázad ellene.

Csakhogy éppen ezért nem mindegy, milyen képét mutatja éppen a világ, amikor az éppen felserdült ifjú szembenéz vele. Aki csak három-négy évvel születik előbb, mint a jubiláns, az merőben más esélyeket talál egy elfogadhatatlan világ ellen való lázadásra, mint az, aki alig három-négy évvel később születik őnála.

A világ, amellyel Aczél György évjáratát találkozik, persze ugyanaz, mint a két másik évjárat világa, amelyről sokak közös élménye ekkor, hogy a polgári gépezet, amely addig mozgatta, nem működik többé: az európai kontinens országaiban létesült demokráciák politikailag mutatják működésképtelennek, a New York-i tőzsdekrach nyomán beállott világfolyamat pedig gazdaságilag.

Egy csak kicsit is idősebb évjárat ifjú lázadóit két olyan alternatíva bővíli, amely, ellenkezőleg, éppen diadalmasan mutat működőképességet. Mindkettő szocializmusnak mondja magát: nemzetközinek az egyik, nemzeti szocializmusnak a másik. 1933 elején az egyik bejelenti az első ötéves terv befejezését a maga országában – a másik pedig a magáiban hatalomra jut, és meghirdetett programjának megfelelően véget vet a demokráciának. Aki ekkor köteleződik el bármelyik mellett, majd hosszú időn át úgy érezheti, hogy tevékenyen és hatékonyan vesz részt egy maga választotta alternatív világnak a megteremtésében.

Aki meg csak annyival fiatalabb Aczélnál, hogy majd a harmincas-negyvenes évek fordulóján szembesüljön ifjú lázadóként a két alternatívával, amint éppen paktumot kötöttek egymással, az nemigen találhat lehetőséget a közöttük való választásra; s amikor majd az egymással háborúzni kezdő alternatívák között újra lehet választani, akkor ez már nem az együttes tevékenység mellé elköteleződő ifjú ember választása, hanem a drukkeré, aki ettől fogva mindennél jobban sóvárogja, hogy „Sztalinék”, illetve hogy „Hitlerék” győzzenek, de tényleges tevékenységét nem ez a választása fogja meghatározni, hanem az, melyik oldalon sorozza be a hatalom katonáinak.

Magát Aczélt születésének ideje felemás társadalmi személyazonossággal áldotta/verte: 1933-ban még túl fiatal ahhoz, a harmincas-negyvenes évek fordulóján viszont már túl idős lenne, hogy ifjúkori lázadásához irányt választva ekkor kapcsolja hozzá a maga élettörténetét a nagybetűs Történelemhez. Aki ilyen köztes évjáratához tartozik, azzal nem az történik, hogy felemás módon választ. Ellenkezőleg, akire ilyen sors méretett, az kettős választásra kényszerül: miközben választ – esetünkben –, hogy a fennállót kommunista vagy fasiszta értékek mentén utasítsa-e el, azt is megválasztja, hogy tettel vagy sóvárgással kapcsolódjék-e a választott értékhez.

Pszichológusok megfigyelték, hogy amit választ az ember, ahhoz sokkal erősebben kötődik, mint amihez születés kapcsolja. Ha ez így van, hatványozottan van így, amikor az ember még azt is megválasztja, hogy hogyan válasszon. Ez magyarázza azt a különösséget, amire már másokkal kapcsolatosan is felfigyeltek az Aczél György évjáratából. Az 1917-es esztendő jeles elköteleződők születésének éve: Gimes Miklós, Maléter Pál, Vásárhelyi Miklós. A történelem nagy csalódásra ítéli ezeket az embereket, akik radikálisan felülvizsgálják ezért, amit egyszer választottak – és úgy tartják meg.

Szurkolni vagy beállni a pályára – Aczél nem csak csapatot választ, de egyúttal ezt is eldönti a maga számára. Ő játékos akart lenni, s tudjuk, hogy az is lett. Amit viszont egészen a közelmúltig a legtöbben nem tudunk: hogy milyen játék volt az, amellyel kezdte, s hogy mekkora játékos kedvvel és színészi rátermettséggel játszott az. Azt hiszem, ha a tét nem lenne nagy és egy nemzeti ellenállás legnemesebb értékeit hordozó, akkor e nyitó játék legpontosabb műfaji megjelölése ez lenne: szélhámosság. Ahogyan súlyos stádiumban lévő isiászos beteget játszik, s így kiemeli magát a munkaszolgálatból; ahogyan a német megszállás alatt hol csendőrtiszt, hol német tiszt vagy gestapós egyenruhát, hol terepszínű köpenyt viselve, sofőr vezette fekete autón közlekedve, nyilas vezetőkkel németül üvöltözve (amely nyelven különben nem is tudott) fordul elő, hogy egyrészt a kommunista ellenállásból kivegye a maga részét, másrészt a saját szakállára (anélkül, hogy kommunista felső kapcsolatai, Donáth Ferenc és Péter Gábor erről tudtak volna) embereket mentsen nagy mennyiségben s még ennél is nagyobb rátermettséggel – ez bizony olyan teljesítmény, amelynek kelléktára legendásan nagy szélhámosokét idézi. Az eszközök bevetésének célja volt más – és a halálos kockázat lebukás esetére. „Aczél Gyuri talán a legbátrabb ember volt, akit valaha ismertem” – mondja róla majd egy kései interjúban ennek az illegális tevékenységnek egy másik részese, aki Rákosi börtönében is társa volt.

Ezekben az illegális akciókban, persze, sok embernek kellett együttműködni. Az együttes teljesítményben Aczél része „mindössze” annyi volt, amennyit az előbb jeleztem. Meg még egy: mindezeknek az együttműködő tényezőknek egymással való összehozása. Aczél György számon tartotta, kinek mi az erőssége és mi a gyengéje, ki mivel bízható meg, ha az ellenállásnak a részese, és ki mivel korrumpálható, ha a hatalomé – az illegalitás művészete nem is áll másból, mint abból, hogy az éppen előálló dologi helyzethez az ember mozgósítani tudja ezeket a személyi feltételeket. Aczél nagymestere volt ennek a művészetnek, és amikor ezt megállapítjuk róla, akkor tudni kell, hogy amit itt az ellenállásban a javára írunk, az pontosan ugyanaz a teljesítmény, amit később *kézi vezérlés* címszó alatt majd felrovunk neki.

Később – nem a hatvanas években, amikor majd országos vezetővé emelkedik, hanem mindjárt abban a pillanatban, amikor az illegalitásból előjött kommunista párt berendezkedik a legális életben, Aczél áttemeli onnan ide a mondott művészetet. A felszabadulás után Zemplén vármegyében lesz a kommunista párt titkára, s amellet, hogy energikusan lát hozzá a rosszul működő pártapparátus lecseréléséhez, s a szalá-

mipolitikát is nagy rátermettséggel folytatja, lám csak, mit olvashatunk a róla szóló könyvben életének erről az időszakáról: „Aczél a zempléni politikusokkal, de mindenekelőtt a papokkal gyakorolja először azt az offenzív kegygazdálkodást, ami egész politikai pályájának egyik meghatározó jellegzetessége lesz. Amint a megyébe érkezik, kigyűjteti a papok születésnapját, ajándékokkal kedveskedik nekik, rendszeresen érdeklődik, hogy mire lenne szükségük, kívánságuk szerint küldet nekik reverendára való szövetet, egy láda tokajit stb.”

Az eljárást kézenfekvőnek látszik úgy tekinteni, mint egy eleve gonosz technikát, amelynek már az ideája úgy szólna, hogy ha az emberek személyes megnyilvánulásainak teret engedünk, ezzel nagy hatású eszközt nyerünk arra, hogy a személyt szőröstül-bőröstül eszközünké tegyük. Ezzel szemben az igazsághoz az is hozzátartozik, amit Aczél egy, már politikusi bukása után készült interjúban mondott: „Mindig is tudtam, hogy a kézi vezérlés egy rossz szisztéma, de a párt vezető szerepe arra való, hogy azokat a jogi szörnyűségeket kiigazítsa, amik megszülettek ebben a túlszabályozott, túlcentralizált világban.” Vagyis hogy egy személytelenül bürokratikus államot a pártnak éppen a személyes kapcsolatok érvényre juttatásával kell kiegészítenie.

Mindenesetre tény, hogy például az értelmiség, s kiváltképp ennek új értéket alkotó része nagyon rossz hatásfokkal működik egy bürokratikus rendszerben, amely nem vesz tudomást sem az embernek, sem az általa megalkotott műnek az egyediségéről. S ettől vagy független, vagy nem független további tény, hogy valahányszor egy illegalitásból előjövő kommunista párt berendezkedik a legális életben, mindig hozza magával az illegalitás tapasztalataiból összeállott listáját annak, hogy kiben hogyan lehet megbízni, amit kiegészítenek azzal a praktikus szemponttal is, hogy kit micsodával lehet.

Ez a lista a *nómenklátúra*, s például magának Aczél Györgynek a mindenkori hatásköre tapasztalhatóan ettől függött: hogy milyen saját-szerűségét – kapcsolatait és kapcsolatkezelő képességét – tartja számon Kádár János, nem pedig hogy milyen funkciót visel egy hivatali hierarchiában. Ezt az összefüggést fejezte ki az értelmiségi folklór, amikor a hivatali előmenetele során mindössze a művelődési miniszter első helyetteseként funkcionáló Aczél a *miniszter első feletteseként* emlegette. A nómenklaturista Aczél György a maga hivatali előjárójához képest tényleg az volt. Az észrevett összefüggés később is arra készítette e pesti népművészetet, hogy észrevételezze: ha hivatalára nézve csak portás is az Aczél, hatásköre megmarad neki.

Csakhoggy...

Amikor Aczél Györgyöt 1949. július 6-án elviszi az ÁVH, hogy tizenegy nappal több mint öt éven át fogva tartásuk, időnként az embertelent is alulmúló körülmények között, huszonnyolc hónapon keresztül magánzárkában – erre ugyanúgy a nómenklatúrában számon tartott személyes viszonyai alapján választották ki őt. Egy bürokratikus rendszerben az számított volna, hogy a hivatalára vonatkozó előírások és a hivatali működésére vonatkozóan megállapítható tényállás között hol mutatható ki eltérés. Ez a teljesen személytelen összefüggés nem jött szóba akkor; hivatala csak annyiban számított, hogy éppen Baranya megyében irányította a kommunista pártszervezetet, s ez határos Jugoszláviával, ahol ugyanezt a funkciót Tito töltötte be. A kapcsolat – ez jött akkor is tekintetbe. Számon tartott személyes kapcsolatainak az a gazdagsága, amelyeket a Rajk-per vádlottjaival megcionistákkal korábban létesített, és ugyancsak számon tartott személyes képességei, amikor Aczél Györgyöt választották ki a feladatra: hogy a Rajk-per hatását erősítendő egyik mellékperben meggyőzően alakítson egy olyan figurát, aki szervezkedésről tesz meggyőző vallomást...

A katarzis lehetőségeit keresi a megemlékező, amikor be kell látnia, hogy az az eljárás, amelyet Aczél György az ellenállás akcióiban oly nagy rátermettséggel alkalmazott; az, amellyel vidéki pártvezetőként tartotta együtt a helybéli nyáját; az, amelyet pártja több mint öt éven át az ő súlyos sérelmére alkalmazott; a kézi vezérlés, amellyel országos vezetőként biztosította az alkotó értelmiségi elit számára azt a személyeséget, amely nélkül ez nem is tud létezni; a nómenklatúra alkalmazása, amellyel őt magát a párt, személyesen szólva pedig Kádár János az alkotó értelmiségi elit kezelésének erre a feladatára kiválasztotta; végül pedig az az eljárás, amellyel ez a párt bármilyen, jó vagy rossz feladatra az embereit elosztotta – ugyanaz.

„Minő csodás kevercse rossz s nemesnek!” E 20. századi ember tragédiájáról megemlékezve, mondhatjuk-e vajon Madách Imrével: „a jó sajátja, míg bűne a koré mely szülte őt”?

Aligha: Aczél György ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely képtelen volt elválasztani, ami sajátja, s ami a koré. Tökéletesen feloldotta saját magát a korban s a kort saját magában.

Nyolcvan évvel ezelőtt még termett ilyen nemzedék.

Általánosan szólva a nómenklatúráról Voslensky megállapítja, hogy benne „nem létezik a ranglétra fokainak és a kategóriáknak szigorú hie-

rarchiája, amely a funkcionáriusok testületét jellemzi, és lehetővé teszi, hogy az állami adminisztráció különböző ágazataiban viselt hivatalokat összehasonlítsák. Itt semmi efféle nem létezik, az előléptetéseknek semmiféle menetrendje. [...] Egyes nomenklaturisták igen változatos karriert csinálhatnak: textilgyári igazgató – szerszámgyári igazgató – malomüzem igazgatója; vagy vidéki újság szerkesztője – szövetségi köztársaság könnyűipari miniszterhelyettese – megyei pártbizottság mezőgazdasági osztályának vezetője. Szakterületek, hivatalok, munkatársak, szolgálati kocsik változnak, de a nomenklaturista státusa rendíthetetlen.”¹⁸

Ami számít, az nem az, hogy milyen hivatalhoz tartozik az ember, hanem az, hogy milyen nomenklatúrához: központibbhoz-e, amelyik személyeknek egy szűkebb köréhez rendeli a hatásköröknek egy szélesebb készletét – vagy valamelyik helyihez, amelyeknek a hatáskörkészlete szűkebb, azon személyek csoportja pedig tágabb, akik vele kapcsolatosan szóba jöhetnek.

A Magyarországon a bolsevik típusú berendezkedés utolsó időszakában érvényben volt (az 1971-ben jóváhagyott és az 1985-ben módosított) hatásköri listából¹⁹ kiderül, hogy hatáskör szempontjából ugyanannyit ért, ha valaki miniszterelnök volt, mint ha a Munkásörtség országos parancsnoka: mindkettőnek kinevezése a Központi Bizottság állásfoglalásától függött. Ugyancsak egyenértékű volt egymással a Magyar Tudományos Akadémia, illetve akármelyik megyei tanács elnökének a hatásköre, s mindkettő kisebb az előzőeknél: kinevezésükhöz elég volt a Politikai Bizottság állásfoglalása. Szintén egyenértékű lett a Tudományos Minősítő Bizottság elnökének, a Büntetés-végrehajtás országos parancsnokának és az Úttörőszövetség főtitkárának a hatásköre, amikor az 1985-ös módosítás az MSZMP KB Titkárságának jóváhagyásához kötötte a kinevezésüket.

Amikor e módosítás az illetékes KB-titkárokéval együtt megszüntette a Központi Bizottság illetékes osztályvezetőinek is a jogát, hogy a hatásköri listát illető kérdésekben döntsenek, akkor nem az történt, hogy azok, akik a maguk egymáséval egyenértékű hatáskörét például a MALÉV vagy az IBUSZ vezérigazgatójaként, valamely fegyveres testület ezredeseként, a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetének vagy az Állami Operaháznak az igazgatójaként gyakorolták, most a központi nomenklatúrának a pereméről leszorulva megszűntek volna nomenklaturisták lenni. A Központi Bizottság hatásköri listáján túl kezdődött a budapesti, a megyei

¹⁸ Voslensky, 1980; 132–133. lap.

¹⁹ Ennek az MSZMP Központi Bizottságának illetékességébe tartozó részét lásd a *Világ* 1990. február 1-jei számában.

és a megyei jogú pártbizottságok hatásköri listája. Így például ha valaki történetesen egy budapesti székhelyű Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár főigazgatói pozíciójához rendelt hatáskört akart gyakorolni, annak – így a rendszerváltásig és majdani miniszterelnöki kinevezéséig Antall Józsefnek – ahhoz, hogy elnyerhesse a megbízatást, netán utóbb a kinevezést e pozícióra, szerepelnie kellett a budapesti pártbizottság nomenklatúrájában olyan nomenklaturisták sorában, akikkel egyenértékűen bírja a pártbizottság bizalmát ahhoz, hogy bármelyikét gyakorolja a listán szintén egyenértékűként feltüntetett hatásköröknek.

Ez a nomenklatúrendszer tulajdonképpen hézagmentesen folytatódott addig a legszélső perifériáig, amelyet az egyes hivatalok vagy vállalatok párt-szervezetei kezeltek, amikor a formálisan általuk választott párttitkár állást foglalt abban a kérdésben, hogy az ott számon tartott személyek közül valamelyik kinevezhető-e egy olyan hivatalra, mint amilyen az éjjeliőr.

Vajon mi egyenlő az Állami Operaház igazgatójában és egy határőrezredesben? Es micsoda nagyobb egy megyei tanács elnökében annál, amit az Úttörőszövetség főtitkárában megtalálunk; és mi kisebb benne annál, amivel a Munkásőrség országos parancsnoka jeleskedik? Hasonlóképpen megkérdezhetnénk: mi egyenlő egy villamosjegyen és hetvenöt deka kenyérben; és micsoda az, amiből huszonöt-ször többet találhatunk egy operaházi estében, mint a másik két említett árucikkben?

Úgy néz ki, hogy amit a nomenklatúra számon tart, mint nagyobbat, kisebbet vagy egyenlőt, az az ember *státusa*, ami a maga exkluzív vagy triviális voltával éppolyan fontos értéket mér az emberi erőforrás világában, mint a pénz az anyagi erőforrásában. Minél központibb a nomenklatúra, amelyen sorsom addigi alakulását számon tartják és további alakításáról döntenek, annál szűkebb köre tartozik hozzá személyeknek, s minél szűkebb a kör, amelyhez az ember hozzátartozik, annál kitüntetőbb a szociális identitás, amelyet tagjainak kölcsönöz.²⁰

A nomenklatúra, ha rendszere kialakult, nemcsak értékmérésre, a mért érték elkönyvelésére szolgálhat, hanem a státussal való gazdálkodásra is, hasonlóan ahhoz, ahogy a pénzzel való gazdálkodást szolgálja, ha a pénz tőkévé lesz. A gazdálkodást szolgálja a pártapparátus és az államapparátus közötti közlekedés, amelynek rendje a 70-es évekre kialakult Magyarországon: a pártapparátusból a komisszár egy idő elteltével átkerül az államapparátusba, ahol a hierarchia egyenértékű helyére kap funkcionáriusként kinevezést – ez a csere gyanazt a funkciót

²⁰ Annak méréséről, hogy mennyire kitüntetett valakinek a szociális identitása, lásd A kiválóság ára. *Közgazdasági Szemle*. 1998/3. 280–297.

tölti be a státussal, a személy kitüntetett identitásával történő gazdálkodásban, mint az árucseré a pénzzel való gazdálkodásban.

Márpedig az emberi erőforrás kiképezése olyan folyamat, amelynek előrehaladását éppen a kiképezett személy kitüntetett identitásán lehet lemérni. A folyamat *idealizált* kezdetén teljesen kiképzetlen személyeket találunk, akik ezért egymással a szervezeten belül betöltött szerepeikben felcserélhetők. E folyamat *idealizált* végén azután olyan személyek állnak elő, akik pótolhatatlanok abban a szerepfunkcióban, amelyre speciálisan kiképezték őket. Így amikor a nómenklatúra elhatárol egymástól felcserélhetőbb és kevésbé felcserélhető, pótolhatatlanabb és kevésbé pótolhatatlan személyeket, akkor – anélkül, hogy valaha is ez lett volna kiépítésének a szándékolt célja – abból a szempontból értékel, hogy *hol tart a személy a gazdasági rendszer működésének feltételeként való kiképeződés folyamatában.*

Identításalakítás a bolsevik típusú társadalmi struktúrában

A gazdasági hasznot hajtani kész emberi potenciál nemcsak a kiképezett személyeknek nemcsak kiképezett *tulajdonságaitól* függ, hanem szociális identitásukat meghatározó *viszonyaiktól* is.

A bolsevik típusú társadalmi szerkezet működtetett olyan konstrukciós elemeket, amelyekről ma már felismerhető, hogy tartós fennmaradásukat eredeti rendeltetésüknél nem kevésbé indokolta az a szerep, amelyet a személyek társadalmi azonosságának kiképezésében játszottak. Ilyen például a „létezett szocializmus” szerveződéseinek az a bolsevik típusú sajátossága, hogy a maguk egységét és ellenfeleik megosztottságát abszolutizálták.

Minden politikai szervezet számára hasznos, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. De egy olyan szervezet, amely valamilyen tulajdonság szubsztanciája mentén jön létre, nem teszi a viszonynak ezt a formáját létkérdéssé: a szervezet egyfajta egységét már az biztosíthatná, hogy tagjai egységesen, például, munkások, s a szervezeten kívülieket valamelyest már a „nem munkás” minőség sokfélesége megosztaná. E viszonyt az sem számolná fel, ha az adott tulajdonság mentén kialakult szervezetben esetleg frakciók jelennének meg, vagy ha azok, akik a kérdéses tulajdonság híján kívül rekednek ezen a szervezeten, esetleg maguk is egyetlen párttá szerveződnének.

Merőben más azonban a helyzet olyan szerveződés esetén, amelynek kritériuma tisztán formai. Ha a kritérium pl. az egység formája, akkor

ez nem teszi másképp lehetővé a szerveződés elhatárolódását az oda nem tartozóktól, mint ha az egység kizárólag a kérdéses szerveződést (s e szerveződést kizárólag az egység) jellemezné.

Jól ismert történelmi tény, hogy a bolsevik típusú párt nemcsak a maga sorainak fegyvelmezett egységére fektet nagy súlyt, hanem eközben ellenfeivel szemben igen rátermetten forgatja azt a politikai fegyvert, amelyet „szalámitaktikaként” szoktak emlegetni, s amellyel ezeket markánsan meg tudja osztani aszerint, hogy melyikük hajlandó és melyikük nem kommunistákkal taktikai egységekre lépni.

Ezt az egysége és megosztásra irányuló törekvést általában szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy politikai szervezet közelebb jut céljainak a megvalósításához, ha egységes, és ha ellenfeleit megosztja. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál sokkal mélyebb hátsról van szó, amelyet ismét a viszonyok paradoxonja közvetít, még-hozzá egy, az eddigiekhez adódó újabb paradoxon. Egy viszonyt, tudni-illik, egy tulajdonságtól eltérően az is meghatározhat, ahogyan felőle gondolkodnak azok, akik között fennáll: ahogyan például hasonlóságukat és különbözőségüket egymáshoz hasonló, illetve egymástól különböző módon dolgozzák fel, az erősíti, illetve gyengíti az ekképpen fel dolgozott hasonlóságot és a különbözőséget.

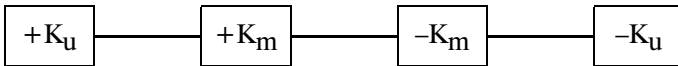
Ha egy csoport egységes abban, hogy az egység viszonyát tartja magára jellemzőnek, akkor a kérdéses viszony ettől máris jellemzi őt valamelyest. Ellenkezőleg, ha arra nézve alakul ki egységes álláspont, hogy a csoport megosztott, akkor máris kevésbé az. Végül ha a csoport éppen abban a kérdésben megosztott, hogy vajon egységes-e vagy megosztott, akkor az előbbi különvélemény, pusztán azzal, hogy fellép, máris csökkenti, az utóbbi viszont növeli a maga megalapozottságát.

Az emberek, amikor viszonyaikat ekképpen feldolgozzák, *társadalmi azonosságukat* alakítják ki, a feldolgozásnak efféle paradoxonjai révén pedig a definiált társadalmi azonosság megalapozhatja, vagy, ellenkezőleg, aláaknázhatja az őt definiáló viszonyokat.²¹ Mármost *a bolsevik*

²¹ Azokról a paradox összefüggésekről, amelyek közvetítésével egy szociálpszichológiai szerkezet ugyanúgy képes önmagát *megalapozni*, illetve *aláaknázni* akkor is, amikor nem egy társadalom építményéről van szó, hanem egyetlen személy társadalmi azonosságáról, az érdeklődő olvasó több részletet találhat a szerző „...*elvegyültem és kiváltam*”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról* című monográfia (Bp.: T-Twins, 1993 „József Attila tragikus paradoxonjai” c. fejezetében, valamint a könyv ezt követő összefoglalásában.

típusú párt az egység és a megosztottság viszonyának valamennyi paradoxonját úgy mozgósítja, hogy azok a párt tagjainak szociális identitását megalapozzák, a pártonkívüliekét pedig aláaknázzák:

A paradox folyamat beindulása előtt egymástól nagyjából egyenlő társadalmi távolságra követi egymást az emberek négy kategóriája: a $+K^u$ ultrakommunista, a $+K^m$ mérsékelt kommunista, a $-K^m$ mérsékelt nem kommunista, végül a $-K^u$ szélsőségesen nem kommunista beállítódással.

Abban az értelemben egyenlők ezek a szociális távolságok, hogy objektíve $+K^m$ pozíciója éppúgy érintkezik $-K^m$ -ével, aki nem kommunista ugyan, de szintén mérsékelt, mint $+K^u$ -ével, aki szélsőséges ugyan, de szintén kommunista; s hasonlóan megállapítható, hogy a $-K^m$ pozícióját éppannyi választja el $+K^m$ -étől, aki szintén mérsékelt ugyan, de kommunista, mint $-K^u$ -étől, aki maga sem kommunista ugyan, de szélsőséges.

Egy bolsevik típusú szerveződés mármost e szerkezetnek mind a négy relációját megváltoztatja:

1. a kommunistákat arra készíti, hogy szélsőséges, illetve mérsékelt csoportjuk túlhangsúlyozza egymással való egységét;

2. továbbá a mérsékelt kommunisták csoportjának elhatárolódását a mérsékelt nem kommunistákétól;

3. ugyanakkor a bolsevik típusú szálamitaktika eléri, hogy a nem kommunisták szélsőséges csoportja is és mérsékelt csoportja is egymástól való elhatárolódásukat hangsúlyozza túl;

4. különös tekintettel a nem kommunisták mérsékelt csoportjának a szálamitaktikával ugyancsak elért készségére, hogy a mérsékelt kommunistákkal való egységét túlhangsúlyozza, s ezt az egységét a szélsőségesen nem kommunisták is túlhangsúlyozva róják fel neki.

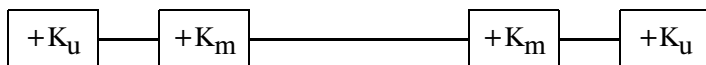
Fel kell ismerni mármost, hogy az a mód, ahogyan a négy kategória eképpen feldolgozza fent bemutatott viszonyait, e viszonyokat mindjárt meg is változtatja, méghozzá kommunisták és nem kommunisták számára egymással ellentétes módon:

Az egyetértés, amellyel az ultra-, illetve a mérsékelt kommunista egymással való egységüket hangsúlyozzák, *erősíti is egységüket*. S éppígy az eltérés, amellyel a mérsékelt kommunista és a mérsékelt nem kommunista a maguk viszonyát megítéli, amikor $-K^m$ az egységüket, míg $+K^m$ az elhatárolódásukat hangsúlyozza, *erősíti is elhatárolódásukat*.

Ezzel szemben az az egyetértés, amellyel a mérsékelt, illetve a szélsőségesen nem kommunista egymástól való elhatárolódásukat hangsúlyozzák,

gyengíti elhatárolódásukat. S az az eltérés, amellyel a nem kommunista, illetve a kommunista mérsékeltek a maguk viszonyát megítélik, amikor $+K^m$ az elhatárolódásukat, míg $-K^m$ az egységüket hangsúlyozza, *gyengíti egységüket*.

A négy kategória egymástól való szociális távolságának pszichikus feldolgozása a távolság szerkezetét meg is változtatja:

Amikor a maga társadalmi azonosságát definiálva, a mérsékelt kommunista $+K^m$ a szélsőséges kommunistaéval *érintkező*, a mérsékelt nem kommunistaétól viszont *elválasztó* módon úgy határozza meg szociális távolságukat, mint ha ez kisebb lenne $+K^u$ -tól, aki szélsőséges ugyan, *de szintén kommunista*, és nagyobb $-K^m$ -tól, aki szintén mérsékelt ugyan, *de nem kommunista*, akkor ezáltal az első távolságot csökkenti is, a másodikat pedig növeli. Ellenben amikor a mérsékelt nem kommunista $-K^m$ határozza meg a maga szociális távolságát, és ezt kisebbnek definiálja $+K^m$ -tól, aki kommunista ugyan, *de szintén mérsékelt*, és nagyobbknak akarja K^u -tól, aki maga sem kommunista ugyan, *de szélsőséges*, akkor ítélete afelől, melyik szempont a fontosabb – az-e, hogy valaki mérsékelt, vagy pedig az, hogy kommunista-e –, éppen azzal hozza érintkezésbe, akitől távol akarja magát tudni, és éppen attól választja el, akihez közel sorolja magát.

Így tehát

a bolsevik típusú szerveződés révén a kommunista választott identitása e választástól megerősödik, míg a nem kommunista választott identitását maga e választás meggyengíti.

Ennek a szociálpszichológiai összefüggésnek a számontartása éppolyan fontos annak megértéséhez, miért állhatott fenn minden éles történelmi kanyar közepette olyan rendíthetetlennek látszó stabilitással a bolsevik típusú szerveződés, mint ahhoz, hogy megértsük, miért porladt szét egyetlen történelmi pillanat alatt a Gorbacsov-jelenség fellépésével. Ez legitím kommunista attitűddé tette azt a beállítódást, amelynek számára fontosabb szempont lehet, hogy valaki mérsékelt, mint az, hogy kommunista. A mérsékelt kommunisták e szempontváltását kiegészítette a mérsékelt nem kommunistáké, akik számára – egy időre – fontosabb lett, hogy valaki nem kommunista-e, mint hogy mérsékelt-e a maga pozíciójában.

E szempontváltást követően a választott identitás önmagát megalapozó, illetve önmagát aláásó paradox hatása nem szűnik meg, hanem kölcsönösen átkerül a felezővonal túlsó oldalára: minél erőteljesebben hangsúlyozzák

immár a mérsékelt kommunisták, hogy őket semmi sem fűzi a szélsőséges kommunistákhoz, s hogy semmi sem választja el a nem kommunista mérsékeltektől, annál markánsabban összefűzi őket az előbbiekkal, hogy azok *ugyanígy* definiálják a mérsékelt kommunisták társadalmi azonosságát – s annál inkább elválasztja őket a nem kommunista mérsékeltektől, hogy ezek viszont merőben *másképp*. Ez utóbbiakat viszont a maguk szociális identitásában megerősíti, hogy abban a pillanatban, amikor felfedezik, hogy abban, ami szembeállítja őket a kommunisták közül még a mérsékeltekkel is, van valami lényegbevágó, ez utóbbiak éppen akkor kezdik őszintén hangsúlyozni, hogy nincs, s a felek őszintesége ezt a szembenállást igazán lényegbevágóvá teszi.

Ha a nem kommunisták térfelén a mérsékelték és a szélsőségesek nem abban lennének továbbra is egységben egymással, hogy megosztottságukat tartják számon, akkor a rendszerváltás után előttünk lenne a teljes bolsevik struktúra a visszajáról.

A klasszikus bolsevik struktúrában tehát valamennyi paradoxon a bolsevik típusú párt javára működik azáltal, hogy a párttagság (őszintén elköteleződött részének) *választott társadalmi azonosságát megalapozza*, s ugyanakkor a társadalom nem bolsevik részének *választott társadalmi azonosságát aláássa*. Mármost ha tekintetbe vesszük, hogy a társadalmi azonosság a személy meghatározott módon feldolgozott társadalmi viszonya, s hogy a különbség azok között, akiknél a feldolgozás önmagát megalapozza, illetve azok között, akiknél aláássa, ugyancsak markáns viszony, akkor azt a megállapítást kell tenni, hogy *a bolsevik típusú pártviszony bővített újatermelésére szolgáló nagyüzem*.

E megállapítás alkalmasint furcsának tetszhet. Azonban aki a modern társadalmaknak a gazdaságpszichológia szempontja szerint való vizsgálatára vállalkozik, azt a furcsaság érzése valószínűleg attól fogva kíséri, hogy fel kell ismernie a totális állam által alkalmazott logika és a feldolgozóipar nagyüzemi tömegtermelésének logikája közötti összefüggést. Ez az érzés feltételezhetően csak elmélyül, amikor az ember e szellemi kalandja során arra a következtetésre kényszerül, hogy az a technológia, amelyet a totális állam a feldolgozóiparral közös logikának megfelelően alkalmaz, csak azért nem válik be, mert tulajdonságok nagyüzemi tömegtermelése mellett viszonyok tömegtermelésére nem alkalmas. S íme, most előttünk van az a futószalag, amelyen viszonyok tömegtermelése folyik: ahogyan az anyagi feldolgozóipar hasznos terméke lehetővé teszi, hogy a továbbiakban még több ilyen hasznos terméket gyártsunk, most emberek megosztottsága a tekintetben, hogy va-

jon van-e közük egy meghatározott szervezethez vagy sem, lehetővé teszi, hogy még megosztottabbak legyenek e tekintetben, e szervezet tagjainak egysége pedig azt, hogy e szervezeten belül az emberek még egységesebbek legyenek.

Hogy mennyire a viszonyok bővített újratermeléséről van itt szó, mutatja a bolsevik típusú szerveződésnek egy további furcsasága: *az egység és a megosztottság mintája, amelyet a párt és a párton kívüliek viszonyában láttunk megvalósulni, reprodukálódik a párton belül a Központ és a Tagság viszonyában.* A Központ egységes: határozatait nem egyszerű vagy minősített szótöbbséggel hozza, hanem mindig egyhangú szavazással; ugyanakkor a Tagság szervezetenként megosztott: alapszervezetekre tagolódik, amelyek kizárólag a Központ révén tarthatnak egymással kapcsolatot, minden közvetlen kapcsolatfelvétel kimeríti a frakciózás főbenjáró bűnét. A Központon belül azután tovább reprodukálódik a minta: a Központnak is elkülönül egy központja, mely egységes, és egy tagsága, mely intézményesen megosztott.²²

Ezt a párton, majd annak központi struktúráin belül megnyilvánuló törekvést egységre, illetve megosztásra általában szintén szociotechnikai szempontból szokták mérlegelni, annak a haszonnak a szempontjából, hogy egy szervezeten belül egy csoport annál könnyebben szerzi és tartja meg a hatalmat, minél egységesebb és minél jobban sikerül potenciális riválisait megosztania. A bolsevik típusú párt esetében azonban a szociotechnikainál ezúttal is sokkal mélyebb hatásról van szó, méghozzá ugyanarról, amelynek az imént a párttagok és pártonkívüliek viszonyát vizsgálva láttuk a szociális identitást érintő paradoxonját: a Központoz tartozók is egységesebbek lesznek attól, hogy egységesen

²² Tanulmányos ebből a szempontból Jelcinnek még pártfunkcionárius korában elkövetett egykori bűne. Amikor a moszkvai pártbizottság első titkára volt, Jelcin a Politikai Bizottság póttagjaként anélkül szólalt fel a Központi Bizottság plénuma előtt, hogy mondanivalóját – amely egyes PB-tagoknak a peresztrojkrát fékező tevékenységével és szervezeti lehetőségeivel szemben erősen kritikus volt – előre egyeztetette volna a PB ülésén. Annak idején ez még azt jelentette, hogy a PB-egységet bomlasztva a Politikai Bizottság titkát kivitte a „politikaibizottságonkívüliek” közé, amivel is ugyanazt a struktúrát sértette meg, mint amikor a bolsevik típusú párt tagja a pártegyeséget bomlasztva a párttitkot kiviszi a pártonkívüliek közé. Ennek megfelelően Jelcin fellépése a bolsevik típusú struktúrában ugyanolyan főbenjáró bűnnek számított, s el is nyerte érte az ilyesmiért akkor kijáró büntetést: kizárták a Politikai Bizottságból is és a Központi Bizottságból is (Gorbacsov fellépése előtt erre következett volna mindjárt a kizárattatás a Pártból, Hruscsov fellépése előtt pedig a kizárattatás a társadalom szabadlábán időző részből).

őrzi az egységüket²³; ugyanakkor a Tagság úgy őrzi az egységet, hogy egységes tevélegességgel vigyáz a maga – megosztottságára.

Az *áldozat cinkossága*, amellyel a legtevélegesebb egyetértéssel részt vesz például saját sorainak megosztásában, a legfontosabb tényező volt azok sorában, amelyek révén a bolsevik típusú párt viszony termelésére szolgáló nagyüzemmé vált. Megértéséhez érdemes általánosabban és eredetét is számon tartva megvizsgálni azt a matrjoskababák illeszkedését idéző bolsevik típusú szerkezetet, amelyben a mindenkori Tagság úgy viszonyul a Központoz, ahogyan e Központ tagsága a maga központjához.

Marxtól matrjoskához

Marxot tulajdonképpen egy, az *egyetemes osztályról* szóló gondolatmenet²⁴ vezette el a proletariátushoz mint olyan osztályhoz, amelyről azt a posztulátumot fogalmazhatta meg, hogy *külön érdekévé* a szocializmus *általános emberi értékei* válnak. Ez az az összefüggés, amelynél fogva a szocialista pártok – így a bolsevik típusúak is – munkáspártokként alakultak meg. A marxista pártok számára azonban a munkás jelleg sohasem szociológiai tulajdonságként volt igazán fontos, hanem mindenekelőtt annál a viszonynál fogva, amely szerint a társadalom *egészének* feltételezett történéseit egy kitüntetett *részének* a tevékenysége képviseli.

Ugyanezt a viszonyt reprodukálta azután az *élcsapat* bolsevik tétele, mely szerint a proletariátus egészének a történéseit is egy kitüntetett részének, a tudományos elmélettel felfegyverzett pártnak a tevékenysége kell hogy képviselje. S ugyancsak ezt a viszonyt fejezte ki a másik bolsevik tétel is, a *demokratikus centralizmusról* szóló, amelynek értelmében a párt egészének a történéseit egy olyan kitüntetett résznek a tevékenysége kell hogy képviselje, amely először a lenini gárda hivatásos forradalmáraiból, utóbb a sztálini gárda hivatásos pártmunkásaiból képződik.

²³ „...mint a szemük világát” – mondta Sztálin a Lenin temetésekor tett „esküjében”, amelyben Leninnek a pártegység megőrzésére vonatkozó végakarására nézve is megfogadta, hogy a Lenint túlélők majd teljesíteni fogják. S egyfajta értelemben ez így is történt.

²⁴ L. erről részletesebben a szerző „...*elvelytem és kiváltam*”. *Társadalomlélektani esszé az identitásról* című monográfiájának (Bp.: T-Twins, 1993) „A szocializmust definiáló társadalmi azonosságról” c. fejezetét.

Miközben pedig a proletariátusnak tulajdonított viszony formáját eképpen új meg új anyagokra viszik át, arról az anyagról magáról, amelyet a munkásosztály szociológiai tulajdonsága képezett, egyre nyilvánvalóbb lett az, amit Semprun a fentebb idézett helyen úgy fogalmaz meg, hogy rámutat: „legalábbis annak az évszázadnak, amely minket Marxtól elválaszt, a legfőbb tanulsága, hogy a modern proletariátus nem ez az osztály.” A proletariátus különérdeke egyre inkább elvált a szocializmus általános emberi értékeitől, egy lett a partikuláris érdekek sorában. Vélhetően ezeknek a fejleményeknek lett az eredménye, hogy a bolsevik típusú párt fokozottan érdektelenné vált a szociológiai tulajdonságok szubsztanciája iránt, minden hangsúlyt a viszonyok formájára helyezett.

Arra a matrjoskababák szerkezetét idéző formára, amelynek valamennyi körében ki van tüntetve egy hozzá képest belsőbb kör:

- a társadalom esetében a munkásosztály,
- az osztály esetében a párt,
- a párt esetében a Központ,
- a Központ esetében ennek a központja (a központi bizottságon belüli politikai bizottság, szervező bizottság, titkárság stb.), s végül, szinte elkerülhetetlenül,
- a központ legbelsejében a Vezér.

Megállapítható, hogy *a mindenkori belsőbb kör hatalmat élvez a tággabb kör felett*. S megállapítható az is, hogy *ezt a hatalmat átveszi tőle a még belsőbb kör*: így gyakorolja

- egy „proletárdiktatúrában” a munkásosztály hatalmát a társadalom felett a párt,
- a „párt vezető szerepét” a Központ,
- s a „demokratikus centralizmus” rendszerében a Központ hatalmát végső soron a Vezér.

A legfontosabb megállapítás azonban, amit a bolsevik típusú pártra és a szovjet típusú társadalomra nézve már fentebb meg kellett tenni, az *áldozat cinkosságára* vonatkozik. Az egyes körök a belsőbb kör hatalmának való alávettetésükben önként tevőlegesen részt vesznek, bármekkora szerepet játszik is az alávettetésben az erőszaknak a sztálini (a létezés közvetlen megszüntetésével fenyegető) vagy a poszt sztálini (a létezés több vagy kevesebb feltételét megvonó) változata. A belsőbb kör pedig nemcsak beletörődik, hogy a hatalmat a még belsőbb kör átveszi tőle, hanem tevőlegesen lemond e hatalomról a még belsőbb kör

javára. Mégpedig azért, mert hatalmának a záloga ez az önfegyellemmel tett lemondás róla. Ennek a paradox feltételnek az a magyarázata, hogy az előzőek során már ismerőssé vált képlet itt is megjelenik, amennyiben *a hatalmi pozíciót semelyik körben sem valamilyen társadalmi tulajdonság szubsztanciája különbözteti meg a hatalomnélküliség pozíciójától.*

Hosszú hagyománya van annak a gyakorlatnak, hogy a titkot, kié a hatalom a szovjet típusú társadalomban, társadalomtudósok, politológusok, kremlinológusok és újságírók egyaránt úgy próbálták megfejteni, hogy keresték azt a szociológiai tulajdonságot, amelynek tekintetében a hatalom birtokosai – az *új osztály* tagjai – a leginkább hasonlítaniának egymásra, és a leginkább különbözéne azoktól, akik felett a hatalmat gyakorolják. Hogy a hatalom a „proletárdiktatúrában” nem a proletároké, ez a felfedezés, amennyire elképesztő volt a forradalmárok első nemzedékei számára, annyira közhellyé lett utóbb. De nincs nagyobb magyarázó ereje a többi feltevésnek sem: hogy a hatalom a hivatalnokoké²⁵ vagy a menedzsereké, hogy azé, akinek engedelmeskedik a hadsereg vagy az állambiztonsági szervek, vagy akié a tőke, vagy aki ismeri a Tánt, vagy aki bánni tud a propaganda eszközeivel, vagy akinek diplomája van, vagy munkásmozgalmi múltja.

Ha e felsorolásnak megfelelően az a gyanúnk támadna, hogy például több hivatalnokot vagy olyant, akinek engedelmeskedik a hadsereg, vagy aki ismeri a Tánt, vagy olyant, akinek munkásmozgalmi múltja van, találunk a pártban, mint a párton kívül, többet a párt központi szerveiben, mint alapszervezeteiben, általában, hogy e kritikusknak vélt szociológiai tulajdonságok bármelyike a szovjet típusú szerveződés központibb képleteiben nagyobb sűrűségben fordul elő, mint a vele korrelált periférián, akkor fel kell ismerünk, hogy nem annyira az állapítható meg, hogy ilyen tulajdonságok hordozói kerülnek a szovjet típusú szerkezet központibb helyére, mint inkább az, hogy a központibb hely hajlamosítja rá a személyt, aki azt elfoglalja, hogy ilyen tulajdonságok hordozójává legyen.

A szovjet típusú társadalomban nem létezik a keresett kritikus tulajdonság, a hatalmi pozíciónak is egyedül viszonybeli kritériuma van: *a hatalmi pozíció az, amelyet az egység jellemez – szemben a megosztottak hatalomnélküli pozíciójával.*

²⁵ Ezzel kapcsolatosan Voslensky úgy fogalmaz hivatkozott művében, hogy a nomenklatura csak álcázza magát adminisztratív apparátussá, hogy sose láttassa nyíltan a maga osztálytermészetét.

Bolsevik típusú önfegyelem és a tökéletes monopólium absztrakciója

Aki lemond hatalmáról a belsőbb kör javára, az manifesztálja, hogy az egység pozícióján áll. Tehát a *hatalomén*. Ez ad magyarázatot arra a különleges önfegyelemre, amely a hatalom mindegyik körét jellemzi. A belsőbb körből kizártak szinte sohasem láznak a kizárás ellen, nem vitatják azt: nem hoznak létre „igazi” politikai bizottságot, nem alakítják meg az „igazi” központi bizottságot, nem szervezik meg az „igazi” pártot szemben a „hamis” vagy „áruló” politikai bizottsággal, központi bizottsággal, párttal. Ha megcselekednék, ez azonnal tanúsítaná, hogy nem az egység, hanem a megosztottság pozícióján vannak. Tehát a *hatalomnélküliség* pozícióján.

„Nekünk csak a párttal, a párt által lehet igazunk...” – olvassuk Trockijnál. – „My party, right or wrong...” Őt ebben az időben még csak a pártvezetésből taszították ki, nem sokkal később a párttagság köréből, majd hamarosan a teljes jogú állampolgárok köréből, amikor belső száműzetésbe küldték, majd egyáltalán az állampolgárokéból, amikor az egész országból száműzték.

A fegyelmezett szolidaritás azonban a belsőbb körrel többnyire olyankor is megmaradt, amikor az embert éppenséggel a fegyencek vagy a kényszer-munkatáborok rabszolgáinak a világába zárták a társadalomból. Szász Béla emlékezik meg egy találkozásról, amely 1954-ben esett meg Rákosi Mátyás előszobájában. Épp sorára várt, hogy fogadja Rákosi, aki magához rendelte őt, amikor a szobából kilépett Kádár János. A várakozó is, a távozó is akkor szabadult a börtönből, s ezt éppolyan jól tudták egymásról, mint amilyen jól ismerték Rákosi felelősségét a történelemben. A távozó pedig nekiállt ecsetelni Szász Béla előtt Rákosi, úgymond, *őszinte* felháborodását afölött, hogy az ő megkerülésével milyen gyalázatosan bántak egyes elvtársakkal.

A 20. század baloldali társadalmi gondolkodásának számára azonban az egyik legnagyobb rejtély az volt, hogy a sztálini *nagy terrornak* azok az áldozatai, akik ellen nyílt tárgyalást tartottak, olyan időpontban, amikor már semmi reményük nem maradhatott egyéni sorsukat illetően, mitől tettek magukra nézve a legsúlyosabban terhelő vallomást. Valójában itt ismét arról volt szó, hogy e tragikus helyzetű kommunisták azért vallották magukat a Párt árulóinak, hogy manifesztálják a kommunista párt iránti hűségüket: ha azt vallották volna, hogy soha nem követtek el semmiféle egységbontó tettet a párt ellen, amikor pedig a párttól azt az utasítást kapták, hogy valljanak egységbontó tettekről, ez maga lett volna a valóságos egységbontó tett. (Lásd erre nézve alább a Rajk Lászlóról szóló esszét).

Politikapszichológiai esszé Rajk Lászlóról

Pszichológiai széljegyzetek Rajk László abszurd drámájához

„Ha becsületes ember vagy, azt mondtad volna, hogy »Elvtársak, pártellenes tevékenységet fejtettem ki«. De te nem ilyen magatartást tanúsítottál, hanem elkezdted nekünk bizonyítani azt, hogy te becsületes ember vagy. Már annak alapján, amit eddig bevallottál, kiderül, hogy pártellenes vagy. Nincs erőd, nincs bátorságod ezt megmondani, és ez mutatja, hogy milyen konok ellensége vagy a Pártnak.”

Az ÁVH-n készült magnófelvétel közzétett részletéből (*Népszabadság*, 1992. március 7.) tudjuk: Farkas Mihály a letartóztatott Rajk Lászlóhoz ezt a figyelemre méltó nyilatkozatot intézte.

Hogyan is van ez? Abból, hogy valaki „elkezd nekünk bizonyítani azt, hogy becsületes ember”, kiderül, hogy nem becsületes? És abból, hogy nem mondja magát pártellenesnek, kiviláglik, „milyen konok ellensége a Pártnak”? Az embernek megváltozna a tulajdonsága attól, hogy beszél vagy hogy hallgat róla?

„Még büszkén vallom, hogy magyar vagyok” – szól Kosztolányinál a *szegény kisgyermek*, s ha erre valaki azt mondaná, hogy ez a bizonykodása leplezi le, hogy nem magyar, akkor számárságot mondana. Éppígy az is, aki leleplezne egy nőt: „Ha nem mondd, hogy elmúltál negyven, ez mutatja, mennyire elmúltál.”

Ez olyannyira logikus, hogy Farkas Mihály szövegét olvasva is készte-tést érzünk azt gondolni, hogy szörnyűséges változatát mondja ugyan, de ugyanannak a számárságnak. „Mentségére” még hozzágondolhatjuk, hogy a szóáradat valószínűleg cinikusan hangzott el, anélkül, hogy a látogatók (s a másik látogatóra még majd visszatérünk) akár csak egy pillanatig is hihették volna, hogy Rajk László azzal, ahogyan beszélt és ahogyan hallgatott az ÁVH-n, leleplezte magát.

Holott valóban leleplezte.

*

Az a helyzet, hogy az embert *tulajdonságai* mellett jellemzik még *viszonyai* is, s ez utóbbi jellemzőknek merőben más a logikájuk, mint az előbbieknek.

Pártellenesnek lenni, például, nem tulajdonsága, hanem viszonya az embernek: ha cselekedeteimet összhangba hozom a párt legitim módon

kifejezett akaratával, akkor pártszerű vagyok – ha szembehelyezem, akkor pártellenes, legalábbis ez a cselekedetem.

Tegyük fel (abszurd a példa, de még sokkal abszurdabb az összefüggés, amelynek bemutatása végett elővezetem), huszonöt éves koromban azt az utasítást kapom a párt akaratának legitim kifejezőjétől, hogy valljam magam negyvenévesnél öregebbnek. Ha megteszem, eljárásom pártszerű, ha megtagadom, hivatkozva a tényekre, akkor pártellenes. Persze attól, hogy pártszerűen vagy pártellenesen cselekszem, a tény nem változik: az a tulajdonságom, hogy nem vagyok negyvenévesnél öregebb, csak huszonöt.

Elmondhatom-e ugyanezt a viszonyom esetében? Tegyük fel, hogy a pártom nevében arra szólítanak fel, hogy valljam magam pártellenesnek. Ha megteszem, eljárásom ezúttal is pártszerű, ha megtagadom, akkor megint csak pártellenes. Mondhatom-e tehát ismét, hogy attól, vajon pártszerűen vagy pártellenesen viselkedem, a tény nem változik: tudniillik az a tulajdonságom, hogy sohasem viselkedem pártellenesen? Nyilvánvalóan nem mondhatom: abban a pillanatban, amikor erre a tényre hivatkozva megtagadom a párt nevében elrendelt vallomástételt, a tény már nem ez, hanem az, hogy éppen most követem el a pártellenes cselekedetet.

Úgyhogy Farkas Mihály a leközölt jegyzőkönyvi részlet olvasóinak a szeme láttára *tetten éri* Rajk Lászlót.

Ha az olvasó figyelmesen követte ezt a levezetést, egyszerre kell róla azt a megállapítást tennie, hogy logikailag támadhatatlan, és azt, hogy teljességgel abszurd. Hiszen ennek értelmében a koncepciók perekről, amelyekről tudjuk, hogy a gyanút nem vetették össze benne a tényekkel, most kiderül, hogy erre szükség sem volt. Még hozzá nemcsak azért, mert korlátlan hatalom birtokában bárkit bármiért akárhogyan el lehet ítélni, hanem abból a mélyebb okból is így volt, hogy *a párt nevében megfogalmazott gyanú magamagát logikailag érvényes módon igazolta.*

Ezt tulajdonképpen Kádár János fogalmazza meg a leközölt jegyzőkönyvi részletben. Rajk kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy attól, hogy a párt egy tragikus tévedésből kifolyólag őt kizárta, ő még tarthatja magát kommunistának. Kádár ezt kereken tagadja: „Nincs neked erkölcsi jogcímed arra, hogy magaddal kapcsolatban kiejtsd azt a szót, hogy kommunista.” Majd a következő ironikus, de szenvedélyt sugárzó szónoki kérdést teszi fel: „Hát mondd csak, Rajk, miért nem a Gerő, vagy a Révai, vagy a Farkas, vagy én ülök a te helyeden?! Miért nem velünk szemben »téved tragikusan« a Párt?”

Hogy azonban lássuk, hogy itt nem egyszerűen arról a primitív vak-hitről van szó, amely szerint a kommunista párt tévedhetetlen, tovább kell lépnünk a koncepciók perektől, amelyekről később azt a kijelentést tették a párt nevében, hogy súlyos eltévelyedés volt „a pártélet lenini normáitól”, magához a lenini értelemben normális pártélethez.

*

Egy közönséges politikai párt a maga híveit tulajdonságok szerint azonosítja: más azoknak a szociológiai tulajdonsága, akik egy munkáspárt, s megint más, akik egy parasztpárt vagy egy polgári párt vonatkozásában szóba kerülhetnek; más ideológiai tulajdonság jellemzi egy szocialista párt elkötelezett hívét és ismét más egy nacionalista vagy egy liberális pártét. Egy ilyen „normális” párt, ha például kizár soraiból, ez a szervezeti döntés mit sem változtat a tulajdonságomon, amelyre fennen hivatkozva bizonyíthatom, hogy én ennek ellenére például munkás vagyok, vagy a saját lelkiismeretem tiszta maradhat annak tudatában, hogy világnézetem továbbra is szocialista.

A lenini típusú bolsevik párt azonban nem ilyen. Hogy mennyire nem, jól mutatja már a neve. „Bolsevik” annyit tesz oroszul, mint *többségi* – Lenin csoportja az orosz szociáldemokrata párton belül akkor nyerte el ezt a megjelölést, amikor egy kongresszusi szavazáson egyszer többséget kapott. Többséginek lenni mármost nem tulajdonság, hanem viszony, s a viszonynak (láttuk már) más a logikája, mint a tulajdonságnak: ha például kizárnak a többségi csoportból, nem mondhatom, hogy én ettől függetlenül is többségi vagyok – viszont előfordulhat, hogy úgy kerülök ki a csoportból, hogy emiatt az veszti el többségi jellegét, míg én a továbbiakban az új csoportban fogom őrizni azt.

Mindenesetre Lenin szervezetében a tagok szociális identitását megalapozó tulajdonságok, illetve viszonyok nem úgy működtek, mint bármely közönséges szervezetben. Egyfelől a párt fél évszázadon át őrizte a többségi – bolsevik – megjelölést, teljesen függetlenül attól, hogy milyenek voltak a tényleges számbeli viszonyok. Másfelől ebben a pártban a „kommunista” sem tulajdonságot, hanem viszonyt jelent: *kommunista az, akihez a párt ekként viszonyul*.

Ilyen értelemben, ha a pártban az a gyanú ébred, hogy nem vagyok kommunista, akkor pusztán e gyanú érvényénél fogva *tényleg* nem vagyok az, hiszen nem alkalmazható rám többé az iménti definíció. Ezért aztán nem a párt az, aki Rajk Lászlóval, hanem Rajk László, aki a párt-

tal kapcsolatosan tragikus tévedés áldozata, amikor azt mondja: ha a párt nem is kommunistaként viszonyul hozzám, én azért a valóságos tényekre hivatkozva tarthatom magam kommunistának. Ez egyértelmű azzal, mint ha Rajk azt mondaná: én akkor is olyan ember maradtam, akihez kommunistaként viszonyul a párt, ha már olyan ember lettem, akihez többé nem kommunistaként viszonyul. Ez abszurditás, amellyel szemben Kádár képviseli a logikát.

Ez a logika, nem pedig egyszerűen a fanatikus szervezetekben általában honos vakhit teszi, hogy a kommunista a pártját e szervezet fénykorában tévedhetetlennek hiszi. Tévedni úgy lehet, ha dolgokhoz vagy személyekhez olyan a viszonyom, ami nem felel meg ezek tényleges tulajdonságának. Ha azonban nem tulajdonságról van szó, hanem viszonyról, akkor lehetetlen, hogy e viszony ne feleljen meg – önmagának. Így a párt nem tévedhet: ha valakihez kommunistaként viszonyul, akkor biztos, hogy az illető tényleg kommunista, azaz – idézzük a már ismert definíciót – olyan, akihez kommunistaként viszonyul.

„Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk” – mondta Sztálin Lenin temetésén. Tíz évvel később, amikor már kiderült, hogy ő maga e különös emberek között is különös ember, egyszer Buharint arról faggatta egy nyugat-európai szimpatizáns, miképpen történhetett, hogy Lenin halála után a Bolsevik Párt forradalmi központi bizottságának akkori tagjai közül annyi kitűnő és nagy tehetségű személyiség helyett a középszerű Sztálin lett a vezető. Buharin így válaszolt: „Nem személy szerint őbenne bízunk meg, hanem abban az emberben, akit a párt a bizalmával tüntetett ki...” Ezúttal sem a tulajdonság számított, hanem a viszony, amely ezúttal is visszaigazolja – saját magát: a párt, ha olyan embert keresett, akibe mint vezetőbe belévetetheti a bizalmát, nem találhatott volna megfelelőbb személyt, mint azt, „akit a párt a bizalmával tüntetett ki”.

*

Egy ilyen szociálpszichológiai szerkezetnek hibátlan öngazoló működéséhez nem szükséges, hogy a kommunisták tulajdonságaikra nézve különös emberek legyenek – elég, hogy szervezetük legyen különös. És a szervezetüknek sem szükséges, hogy – például ideológiai – tulajdonságaikra nézve legyenek különös, mert nem ezekről, hanem a benne kialakított viszonyokról van szó.

A kommunista pártok például ideológiai tulajdonságaikra nézve elképesztő számú és méretű váltásra voltak képesek, valahányszor prog-

ramjuk megváltozott, és gyakran olyankor is, amikor szövetségesüket és ellenségüket felcserélték (néha egymással) – eközben változatlan maradt viszonyrendszerüknek az a különlegessége, hogy független azoktól a tulajdonságoktól, amelyek hordozzák, s hogy mindenkor fontosabb is náluk.

A viszonyrendszernek ez a kommunista különlegessége pedig azt is magába foglalja, hogy nagy határfokú technológiaként való működtetése attól is független, hogy annak, aki működteti, olyan ideológiája van-e, amely kommunista tulajdonságú. Sőt ilyen tulajdonságú ideológia felváltására másikkal éppolyan erőteljesen felhasználható ez a szociáltechnológia, mint amikor az előző történelmi időszakban a kommunista ideológia végezte segítségével a maga váltásait.

Úgyhogy új rendező új szereplőkkel egyszer még az abszurd dráma felújításának próbáiba is belefoghat.

Amiképp a piacgazdaság optimális működéséhez olyan viszonyra van szükség, amelynél a gazdaság szereplőinek versenyét nem korlátozza valamelyikük monopóliuma, hasonlóképp igényel a tervgazdaság működése olyan viszonyt, amelynél a tervhatóság monopóliumát nem korlátozza a többiek versengése.

A nélkül az imént analizált példátlan önfegyelem nélkül, amellyel a bolsevik típusú szerveződés az áldozatát (egészen a koncepciók per halálraítélt vádlottjáig, aki pártellenes árulásról vall, csak hogy megnyilvánítsa párt iránti hűségét), cinkosság nélkül, pusztán a külső fegyelmezés eszközeivel, alkalmazzon bár minden korábbi korszakénál kegyetlenebb eszközöket, nem lett volna képes közelíteni a konkrét társadalmat a tökéletes monopólium absztrakciójához. Minden más rendszerben az történik, hogy az, aki a hatalmat monopolizálja, kénytelen az elnyomás-hoz igénybe venni az erőszak közvetítő apparátusait, ezek pedig, amikor megtapasztalják a maguk hatékonyságát a monopolizált akarat közvetítésében, attól fogva bármikor úgy dönthetnek, hogy ezzel az akarattal szembeállítják a magukét mint olyant, amely versengésbe fog vele a társadalmi hatásgyakorolását.

A tökéletes monopólium bolsevik műhelyében kikovácsolható önfegyelemnek azonban szigorú feltétele van. Ahhoz, hogy a mindenkori tágabb kör a szűkebb javára fegyelmezetten lemondjon a hatalomról, az szükséges, hogy amikor ezáltal manifesztálja, hogy az egység pozícióján van, nem pedig a megosztottságén, akkor az egység pozíciója tényleges

hatalmi pozíció legyen. Ezt pedig olyan szerveződés teszi lehetővé, melyben a bolsevik típusú párt szerkezeti képletét nemcsak a párton belüli szűkebb kör reprodukálja a matrjoskababák mondott képlete szerint, hanem ugyanez a szerkezet kifelé is folytatódik. A bolsevik típusú társadalom mélyszerkezetének igazi titka, hogy a párt szerveződése végül is az egész társadalomra kiterjed.

Mi lehet az a tényező, amellyel szemben a társadalom hatalmon kívüli gyűrűje is úgy érezheti, hogy hatalmat nyer, ha megnyilvánítja, hogy ő is az egység pozícióján van, amely – láttuk fentebb – a hatalom pozíciója? Erre a kérdésre Sztálin idejében a kiépülő struktúrának az a válasza, hogy a párton kívüli társadalom legkülső gyűrűjét körülveszi egy még annál is külsőbb: a társadalmon kívülieké.

A társadalmon kívüliek gyűrűjét egy sajátos feldolgozóipar népesíti be a maga termékeivel, amely a *harcoló ellenségből gyártott legyőzött ellenség*.

Hosszú ideig úgy látszott, hogy a bolsevik típusú társadalomnak nélkülözhetetlen kelléke, hogy legyen olyan kétségbevonhatatlan ösztársadalmi ellenség, amellyel kapcsolatosan a társadalmat el lehet juttatni annak belátásához, hogy, híján a győzelemhez szükséges helyzet-, ter- rep- és hadvezetési ismereteknek, csak úgy győzhet, ha kész fegyelmezett egységben felzárkóznai a vezérkar mögé, amely viszont birtokában van e szükséges ismereteknek, s amellyel majd osztozhat a győzelemben és a megvert ellenség feletti hatalomban.

Az emberi erőforrásnak ez a feldolgozóipara működhetett úgy is, ahogyan a második világháború alatt és ezt követően, amikor valódi ellenségéből gyártotta le annak a külső gyűrűnek a benépesítőit, amely fél évszázadon keresztül ún. népi demokráciákként vette körül a Szovjetuniót²⁶. De működhetett úgy is, hogy ugyanaz a feldolgozóipar, amely a gyártmányt a nyersanyagból előállította, gondoskodott a nyersanyag el látásról is, amikor a nagy terror évei alatt a lakosság gyorsan növekvő részét nevezték ki *a nép ellenségévé*, amelyet azután legyőzött ellenség- gé dolgoztak fel, amikor a társadalmat a társadalmon kívüliek külső gyűrűjeként a gulággal vették körül.

A bolsevik típusú társadalomvezetés azonban az emberi feldolgozóiparnak a mintája szerint vezényelte az anyagi termelést is: mint ellenség legyőzéséért folytatandó harcot. A társadalmat a hadjárat mintájára felfogott termelés tekintetében is el lehet juttatni a belátáshoz, hogy

²⁶ Ennek logikájáról lásd alább.

a győzelemhez itt is olyan helyzet-, terep- és hadvezetési ismeretek szükségesek, amelyeknek ő híján, a vezérkar viszont birtokában van, s ezért fegyelmezett egységben kell felzárkóznia vezérei mögé, akiknek döntéseit mindenekelőtt ezek a hatalomtechnológiai összefüggések motiválják, és csak ezek közvetítésével közgazdasági és technikai megfontolások.

Annak, hogy a szocialista társadalomban a termelés funkciója rokonul a hadjáratával, nemcsak olyan stiláris következményei vannak, mint a *széncsata*, a *rohammunkás*, a *szocialista munka hőse* és a hozzájuk hasonló nyelvelmékek. Fontosabb ennél az a mindvégig fennmaradó beállítódás, amely nem tartja számon a *munka frontján aratott győzelem* – árát. A gazdasági hozamot a kibocsátás és a ráfordítás különbözetével mérik, ráadásul mindkettőt összevetve alternatív döntések hozamával – a hadi győzelem ezzel szemben minőségi vívmány, amelynek értékét nem szokták sem a ráfordításával, sem alternatív értékekkel egybevetni. Aligha össze nem függ a szocialista gazdaságnak ezzel a tendenciájával a Kornai (1980) által megállapított tendencia az erőforráshiány bővített újratermelésére.

Az összeomlás gazdasági oka

A termelés hatalomtechnológiai szempontú kezelése a bolsevik típusú berendezkedést mindvégig jellemezte. Az ellenség és a társadalmon kívüliek ilyen funkciója azonban a Sztálin-féle klasszikus időszak elmúltával háttérbe szorult egy másik képlettel szemben, amely – hosszú ideig így tetszett – olcsóbban tudja biztosítani ugyanazt a hatást: hogy a társadalom egésze az egység pozíciójára helyezkedjék a vezetés belsőbb köreinek tekintetében, amelynek javára azért mond le önként (is) a hatalomról, hogy éppen ezáltal részesedjék belőle. E képlet szerint egy ilyen viszonynak az a feltétele, hogy a mindenkori legtágabb kör lehetőséget találjon arra, hogy körülvegye magát olyan, még hozzá viszonyítva is külső szerveződésekkel, amelyeket vele szemben a megosztottság fog jellemezni, s amelyekkel szemben ezért mint az egység hordozója gyakorolhat majd hatalmat.

Így vette körül magát a szovjet-orszós állam, amely a bolsevik pártot és a pártonkívüli társadalom külső gyűrűjét egyaránt magába foglalta, a többi szövetségi köztársaság még külsőbb gyűrűjével, amelynek elemei csakis Oroszország közvetítésével, a fővárosában székelő állami és párt-szerveken keresztül érintkezhetek egymással („a nagy Oroszország ko-

vácsolta frigy” – éneklük a szovjet állami himnuszban is). Ezután a Szovjetunió további lehetőséget talált, hogy körülvegye magát a „népi demokráciák” államalakulataival, amelyek megosztottságával szemben a Szovjetunió immár a maga egészében képviselte az egységet. Mindezek után következett még egy kísérlet, amelynek sikere esetén az egység formájának hordozójaként az egész „szocialista tábor” léphetett volna fel, körülvegye magát az 1950–60-as években felszabadult gyarmatoknak, általában a harmadik világ országainak körével, amely ekkor a legkülsőbb lett volna, s a megosztottság formájához szolgáltatott volna új anyagot.

A „szocialista tábor” körülvevő külső gyűrű kiépítése mindennél fontosabb létérdeke volt annak a struktúrának, amely ezáltal biztosíthatta volna, hogy a „tábor” a maga egészében léphessen fel mint a hatalom alanya, s ez megerősítse készségét, hogy az egység pozícióját foglalja el a hatalom delegálásának azzal a matrjoszkarendszerével, amelyről láttuk, miképpen produkálná a tökéletes monopólium absztrakciója felé közelítő társadalmi struktúrát.

Általános gyakorlat, hogy a katonai kiadásokat csak annyiban minősítik gazdaságilag, amennyiben arról a vonatkozásukról van szó, hogy ezek eszközöket vonnak el olyan területekről, ahol produktíve lehetett volna felhasználni őket, míg katonai felhasználásuk, mutatnak rá az elemzők, improduktív²⁷.

Az ilyen vizsgálódások társadalomkritikai fontossága túlbecsülhetetlen. Azonban az összefüggések analízáló leírásaként ezek pontatlanok: nem számolnak azzal az összefüggéssel, amelynél fogva azok a kiadások igenis produktívak: akár a mindenkori külső gyűrű egyes összetevőinek gazdasági és katonai segélyezésére fordítja azokat a bolsevik pártvezetés, akár maguknak a belsőbb gyűrűk tényezőinek katonai felszerelésére, akár pedig ezeknek az eszközöknek tényleges bevetésére a külső gyűrű olyan pontján, amelyik (mint például Afganisztán) éppen vonatkozik, hogy e külső körben való megosztottságát vállalva a belsőbb körrel állítsa be a maga egységét – ezek a fentebb bemutatott struktúrának a termelési költségeit teszik ki, expanziójának minden adott pontján.

²⁷ Bródy András Magyarország esetében a katonai kiadások költségeit (az 1980-as esztendőre nézve) a bruttó nemzeti termék hivatalosan megadott 2,5 százalékával szemben legalább 25 százalékában számítja, kimutatva, hogy ez esetleg 45 százalék is lehet (*Válóság*, 33:6 [1990], 30–37).

Tehát a viszonyaiban is alakított humán erőforrás termelési költségeit.

A „létezett szocializmus” végül is ebben a minőségében omlott össze mint olyan szerkezet, amely humán erőforrást termelt.

Összeomlásának végső okai közül az egyik közvetlenül értelmezhetően gazdasági volt: ez a struktúra kétségtelenül humán erőforrást termelt, de olyan drágán, hogy már nem volt rá többé értelmezhető Adam Smith megállapítása, mely szerint ezt „ugyanolyan szemszögből lehet tekinteni, mint egy gépet [...], amely megkönnyíti és megrövidíti a munkát, és amely bár bizonyos költséget okoz, ezt a költséget profittal együtt megtéríti”.

A bolsevik típusú szerkezet összeomlásának másik markáns oka pedig gazdaságpszichológiai volt, abban a – viszonyok paradoxonára vonatkoztatott – értelemben, amelyet jelen tanulmány bemutatott:

A verseny és a monopólium együttlétezése maga is verseny – érvelt e tanulmány fentebb. S hogy a tökéletes verseny lenne a piacgazdaság ideális feltétele, a tökéletes monopólium pedig a tervgazdaságé.

A verseny akkor tökéletes, ha tényezői közül egyiknek sincs túlsúlya a többivel szemben, mely túlsúly monopóliumot biztosíthatna a számára. Ismeretes, hogy a kapitalista piacon a tényezők egyenlőségének ez a feltétele a maga ideális tisztaságában soha sem állott fenn, így a piac működését olyan verseny biztosította, amely a tökéletest legfeljebb rövidebb-hosszabb időre megközelítette.

Ilyen előzmények után lépett fel a „létesülő szocializmus”, amely egyre nagyobb sikerrel építette ki fentebb bemutatott rendszerét. Az egyre nagyobb siker ennek a rendszernek az esetében nem azt jelenti, hogy egy egész, amelynek méretei adva vannak, egyre jobban megközelelti a tökéletes monopólium absztrakcióját. Hanem azt, hogy egy olyan rész, amelyet a kezdetektől fogva jellemez a maga ideális tisztaságában vett tökéletes monopólium, egyre jobban kiterjed.

Amíg a tökéletes monopólium a Bolsevik Párt, a szovjetté tett Oroszország, a Szovjetunió, a jaltai szovjet érdekszféra struktúráját és a benne élő embereket jellemző viszony volt, addig az expanzió egy elszigetelhető rendszeré volt. Ez az expanzió ellenállhatatlanul haladt előre, miközben a rendszer egyre hermetikusabban záró határain kívül egy tökéletlen verseny ettől függetlenül működésben tartotta – jól-rosszul – a piacot.

Amikor azután eljött az expanziónak az a pillanata, hogy a „létezett szocializmus” a matrjoskababák mintája szerint építkező rendszerének újabb külső gyűrűjét a volt gyarmatok bontástermékeiből próbálja fel-

építeni, a rendszernek ezt a körét már nem lehetett elszigetelni attól a másik rendszertől, amelyhez ezek az országok korábban tartoztak. E térség kapcsán megindult a két rendszer versenye, amely azonban nem illeszkedhetett bele a korábbi hidegháborús formákba: az a fél, amely az egykor fegyverrel megszerzett területeket éppen elbocsátotta, nem kelthette azt a gyanút, hogy kész ezeket ismét fegyverrel visszaszerezni – s a másik fél sem azt, hogy szintén hajlandó lenne ezeket fegyverrel meghódítani.

A két rendszer versenye így gazdasági verseny lett. Minthogy pedig a két rendszer ekkor egyenlő súlyt képviselt egymással, versenyük a piac történetében tulajdonképpen első ízben tökéletes versenynek bizonyult.

Így a „létező szocializmus” a tökéletes monopólium struktúráját kívánva továbbépíteni, biztosította a kapitalizmus számára a tökéletes versenyt, azt a feltételt, amely mellett megnyilvánulhatott a piacgazdaság minden előnye a tervgazdasággal szemben. Ugyanakkor a maga mindenkori határain belül addig tökéletes monopóliumot egyre inkább korlátozta a verseny, amelynek az új határok között kitette magát, s a monopólium tökéletességének korlátozásával a tervgazdaság egyre működésképtelenebbnek mutatkozott.

Ezzel a „létezett szocializmus” sorsa megpecsételtett.